

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК:**

САДЫРОВ МУРАТБЕК ТЕНТИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУ ИЛИМИНИН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА
ӨНУГУШУ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2025

Диссертациялык иш Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Адабият бөлүмүндө аткарылды

- Илимий кеңешчи:** Акматалиев Абдылдажан Амантурович
филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору
- Расмий оппоненттер:** филология илимдеринин доктору, профессор,
филология илимдеринин доктору, профессор,
филология илимдеринин доктору, профессор,
- Жетектөөчү уюм:** университетинин филология факультетинин кыргыз адабияты кафедрасы,
дареги:

Диссертация 2025-жылдын Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен КР УИАнын Борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин китепканасынан (722044, Бишкек шаары. Ч.Айтматов проспектиси, 27) жана Диссертациялык кеңештин www.sovet.aytmатов.tk сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргыздар өздөрүнүн профессионалдык адабиятына ээ болгонго чейинки узак мезгил аралыгында, сөз өнөрүнүн бай мурастарын жаратууга жетишип, айрыкча лирикалык жана эпикалык поэзиянын улуу казынасын бизге калтырып кетти. Кыргыздар өздөрүнүн адабий чыгармаларын таш жазууларга бекемдегенге чейин, өздөрүнүн адабий салттарын жадында сактап, анын тажрыйбаларын дагы бир жаңыча формаларына өткөрүп берүүгө жетишип келгендиктерин көрөбүз. Орто (VI - XI) кылымдардагы тектеш көчмөндөр элинде колжазма адабиятынын орток чыгармачылык катары калыптанышында кыргыздар өзгөчө орунда турду. Бул өз кезегинде, кыргыздардын оозеки адабий салттарынын терең сакталышы менен коштолуп, эпикалык поэзиясынын (жомокчу, манасчы) жана лирикалык поэзиясы (салттык ырлар, төкмө акын, чечендик чеберчилик) аркылуу дээрлик 7-8 кылымды өз ичине камтыган Энисей-Орхон орток-түрк колжазма адабиятынын калыптанышына өздөрүнүн өзгөчө салымын кошууга жетишти.

Бул багытта алганда, кыргыз элинин фольклордук адабиятынан тартып, элибиздин Эрте жана Орто кылымдагы колжазма адабияты, акындар поэзиясы жана профессионалдык адабиятына чейинки көптөгөн маселелери ар мезгилдерде изилдөөгө алынып, Ч.Валиханов, В.Радлов, А.Н.Бернштам, С.Малов, С.Абрамзон, М.Ауэзов, К.Рахматуллин, М.Богданова, С.Мусаев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, С.Жигитов, Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Акматалиев, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, О.Ибраимов, К.Даутов, К.Байжигитов, К.Абакиров, Г.Орозова, И.Жумабаев, А.Обозканов, Ж.Орозобекова жана башкалардын бир катар эмгектеринин негизинде кыргыз адабияттаануусунун эволюциялык тарыхый маселелерине тиешелүү иликтөөлөрүнүн жетекчиликке алынышы иштин негизги багытын жана актуалдуулугун белгилеп берди.

Кыргыз адабияттаануусунун көп баскычтуу жана көп кырдуу маселелерин изилдөөнүн бир кылымга жетпеген (XX к. 20-90-жж.) мезгил аралыгында калыптанган советтик идеологиядагы адабияттаануунун ордуна, Кайра куруу жана постсоветтик мезгил аралыгында, кыргыз элинин коомдук турмушунун бардык тармактарында өзүнүн маданий – тарыхый баалуулуктарынын башаттарына кайрылуу тенденциясынын аркасында, анын көпчүлүк маселелерин кайрадан карап чыгуунун актуалдуулугун белгилеген жылдардан болду.

«Наука о литературе и призвана изучать историческое развитие национальных литератур. Начинается она, естественно, с собирания и описания фактов национально-литературного развития, с создания фактографического фундамента» [Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. – М.: Просвещение, 1971. – 271 с., 5-б.] – деп, Г.Н.Поспелов жазгандай, диссертациялык изилдөөнүн объектиси катары тандалып алынган материалдар, кыргыз адабияттаануусунун башатын түзгөн оозеки адабиятынан тартып анын профессионалдык жазма адабиятына чейинки мезгилдеги нукура элдик адабий жана илимий фактылар иштин негизги өзөгүн түздү жана изилдөөгө алынды. Бул өз кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун тарыхый-тематикалык диапозону

көп баскычтуу, абдан кеңири жана ар тараптуу экендигинин далили болуп саналат.

Кыргыз элинин фольклордук мурастарын изилдөө иштерине келгенде, XIX кылымдын экинчи жарымында жазылган В.Радловдун жана Ч.Валихановдун жазып калтырган илимий тыянактары, кыргыз адабияттаануусунун тушоосун кесип, алардын илимий пикирлери бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жогото элек. Бул багыттагы эмгектердин катарына XX кылымдын 40-жылдарында коллектив тарабынан жазылган, «Кыргыз адабиятынын очерктери» [115, Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст]. /М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин ж.б. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943], А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» (1945) [180, Труды Института Языка, литературы и истории. Выпуск I, 1944. [Текст]. - Ф.: Издательство Кирфан, 1945], М.И.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947) [47, Богданова М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 1947], «Теория литературы» [49, Богданова М.И. Теория литературы [Текст] / УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294], «О взаимоотношении литературы и фольклора» [48, Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293] жана советтик жана постсоветтик мезгилде жазылган эмгектерден турган «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (А.Акматалиевдин жалпы ред.) 10 томдугун жана башка бир катар эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Жогоруда аталган эмгектерге кайрылуунун дагы бир актуалдуулугун белгилеп берүүдө, кыргыз элинин адабий анын ичинде акындык өнөрүнүн кайсы доордо пайда болуп жана калыптанышы маселеси кызыгууну туудурбай койбойт. Алсак, анын башаттары биздин эранын VII-VIII кылымдардагы Энесайдан табылган жазуулардан кездешерин академик А.Н. Бернштам өз учурунда белгилеп келип:

«Одна из надписей содержит весьма любопытное указание на наличие у кыргыз Енисея сказителей – акынов. Так, в рифмованной надписи Уюк Архан упоминается акын, причем текст надписи составлен от его имени.

Учитывая, что надписи ставились только на могилах именитых мужей, памятник, поставленный на могиле народного сказителя, говорит о большом почете, которым пользовались акыны в древности у кыргызов» [180, Труды Института Языка, литературы и истории. Выпуск I, 1944. [Текст]. - Ф.: Издательство Кирфан, 1945, 83-84-бб.] – деп, акындык (төкмөлүк, айтуучулук) өнөрдүн ошол доорлордо эле өнүккөндүгүнөн кабар берерин жазат. Акындардын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп келип, белгилүү фольклортаануучу жана адабияттаануучу М.Богданова да өзүнүн Киргизская литература. Очерк (1947) аттуу китебинде: «Енисейские и таласские киргизские надписи почти все построены в духе устных народных причетов, поминальных песен, а также прижизненных од и других панегирических жанров народного поэтического творчества. Эпические и лирические традиции, лежащие в их основе, известная стабилизированность языка и стиля дают основание считать их древнейшими литературными памятниками киргизского народа» [47, Богданова

М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 12-б.] – деген ойду кошумчалайт.

Түрк анын ичинде кыргыз манускрипттик колжазма адабиятынын башатында турган Ж.Баласагындын «Куттуу билими» менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагынын» жалпы эле түрк элдеринин колжазма адабиятынын салттарын улантуудагы орду өзгөчө. Жөнөкөй сөз менен айтканда, түрк анын ичинде кыргыз манускрипттик адабиятынын чыгармачылык салттары менен Чыгыш элдик адабий салттарынын өз ара чыгармачылык алакаларынын ишке ашкандыгын көрсөтүп турат.

Мындай эмгектердин катарына Р.Кыдырбаеванын «В начале было Слово...» (2013), «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары» (1999), «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» 1-том (2005), А.Эркебаевдин «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» (2004), «Киргизский роман: Истоки, пути становления, поэтика и типология» (2010), К.Даутовдун «Сөз өнөрүнүн эстетикасы» (1984), «Адабий сын кантип жаралган» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007. – 388) жана башка кыргыз адабияттаануусунун жана сынынын элдик адабияттагы башаттарын изилдеген бир катар эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Ошол эле мезгилде «...нельзя быть нигилистом и отказаться от всего того, что накоплено советским литературоведением» [135, Нарьядных Н.С. Время перечтений // Способность к диалогу [Текст]. - М.: Наука, 1993. - Ч. I. 7-б.] – деп, орус адабиятчысы Н.С.Нарьядных жазгандай, советтик мезгилинде жазылган изилдөөлөр тууралуу жана ал айтылган ойлордон туура жыйынтыктарды чыгаруу зарылчылыгы өзгөчө эске алынды.

Ал эми кыргыз адабияттаануусунун элдик башаттары көбүнесе советтик мезгилдин 40-жылдарында жана анын соңку (1990) жылдарында изилдөөгө алынып, өзгөчө постсоветтик мезгилдеги илимий изилдөөлөрдүн өзөктүү маселелерден болгондугун баса белгилеп коюуга болот. Бул диссертациялык изилдөө ушул мезгил аралыгында жазылган эмгектердин катарын толуктайт деген ойдобуз.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жаткан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын алдындагы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы боюнча аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдети:

- кыргыз адабияттаануусунун илимий-методологиясын аныктоо;
- кыргыз адабияттаануусунун элдик фольклордогу башаттарын жана булактарын аныктоо;

- кыргыз адабияттаануусунун калыптанышындагы Орто кылымдагы Энесай-Орхон таш эстеликтериндеги руникалык колжазмалардын жана Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастанынын, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрү жыйнагынын» ордун белгилөө;

- кыргыз адабияттаануусунун улуттук адабияттын калыптанышындагы төкмө жана жазгыч акындардын ордун ачып берүү;

- кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык адабияттын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшүндөгү адабият тарыхынын, илиминин жана сынынын тарыхын иликтөө;

- кыргыз фольклору менен жазма адабиятынын өз ара байланыштарын, кыргыз адабий булактануусунун, кыргыз билингвалык адабиятын ордун белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бул диссертациялык иште кыргыз адабияттаануусунун тарыхый эволюциясы изилдөөгө алынуу менен анын элдик фольклордогу адабияттан тартып, Энесай-Орхон руникалык чыгармачылыгы, Орток түрк адабияты, төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылыгы жана профессионалдык жазма адабияттын пайда болушу жана өнүгүшүнүн адабий-тарыхый эволюциясынын бирдиктүү каралгандыгы болду.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимтаануунун төмөнкү багыттарында кеңири колдонулушу менен практикалык мааниге ээ: Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз адабияттаануусунун илимий-теориялык багытта изилдөөлөрү, айрыкча XX кылымдын 40-жылдарда башталып, бирок кийин унутта калган маселелердин кайрадан изилдөөгө алынышы болду. Бул багытта алдыңкы илимий изилдөө иштерге таянуу менен анын элдик башаттарын, булактарын аныктоо аркылуу кыргыз адабияттаануусунун илимий-теориялык негиздерин аныктап берүүгө жетишилди.

Жогорку окуу жайларында, илимий изилдөө мекемелеринде адабияттаанууга киришүү, адабият теориясы, адабият сыны, адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу жана башка курстарды окутууга кошумча салым кошот.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү. Кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтерин изилдөөнүн методологиясын аныктап алуу маанилүү экендиги белгиленди. Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн парадигмаларынын (грекче - модель, үлгү) ырааттуу түрдө өзгөрүлүү процесси менен түздөн түз байланыштуу каралды. Ошондуктан, кыргыз адабияттаануусунун адабий жанрдык моделдери фольклордо эле түптөлүп, өзүнөн кийинки колжазма, жазма адабиятка теориялык-методологиялык үлгү болгондугу аныкталып берилди.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор: «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселелерин карап жатып

диссертациялык изилдөөнүн негизги жобосу төмөнкү жагдайлар менен аныкталат:

1. Кыргыз адабияттаануусунун элдик фольклордогу адабий булактары аныкталды;

2. Дидактикалык жанрлардын элдик фольклордук чыгармачылыктын калыптанышындагы орду белгиленди;

3. Кыргыз адабияттаануусунун калыптанышындагы эпикалык адабий салттардын орду белгиленди;

4. Орто кылымдагы Энесай-Орхон руникалык колжазмаларынын жана орток түрк манускрипттик адабиятынын кыргыз адабияттаануусундагы орду белгиленди;

5. Элдик төкмө жана жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабий чыгармачылыгынын калыптанышындагы орду көрсөтүлдү;

6. Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны негизги предметтеринин өзөгүндө сөз болуп, кыргыз фольклордук жана жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын маселелерине жана кыргыз адабияттаануусунун кошумча предметтеринин орду көрсөтүлдү.

Изденүүчүнүн жекече салымы. «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүнүн» бирдиктүү процесси кыргыз адабияттаануусунун негизги предмети катары каралды. Кыргыз адабияттаануусунун маселелерин иликтеп изилдөө маселелеринде бизге чейинки улуу, орто жана кийинки муундагы адабиятчы окумуштуулардын кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүндөгү жекече жана биргелешкен тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык, методологиялык багыттагы изилдөө иштеринин орду аныкталды.

Кыргыз адабияттаануусунун фольклортоануу менен болгон адабий жана илимий жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү жана башка маселелери каралды.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары боюнча Эл аралык конференцияларда Кыргызстан (Бишкек, Каракол, Талас, Нарын, Жалал-Абад), Казахстан (Алматы, 2005, Астана, 2013, Алматы, 2024, 2025 - онлайн), Монголия (Улан-Батор, 2016), Украина (Переяслав, 2020, 2021 - онлайн), ж.б. көптөгөн докладдарды жасаган жана көптөгөн тегерек столдордо адабияттаануунун маселелери боюнча талкууларга катышкан.

Диссертациянын натыйжаларынын илимий басылмаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору 32 (отуз эки) жарыялоодо ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 17 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертация киришүүдөн, ар бири 3 параграфтан турган төрт баптан, корутундудан, библиографиядан жана шарттуу кыскартуулардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү - 335 бет. Библиография атамекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын 198 аталыштагы эмгектеринен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн концепциясы, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу, изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы чагылдырылды.

1-бап. «Кыргыз адабияттаануусунун илимий-методологиялык маселелеринин изилденишинин тарыхы» деп аталып, кыргыз адабияттаануусунун фольклордук башаттары, Орто кылымдагы колжазма, манускрипттик жана акындар поэзиясынын, профессионалдык жазма адабиятынын бизге чейинки изилденишинин илимий-методологиялык маселелери каралган 3 параграфтан турат.

1.1. «Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук булактарынын изилдениши».

*Мен эч нерсе ачкан жокмун,
болгону мурдагыны көрүп,
кайрадан айтып бердим*

Конфуций

Адабияттаануунун тарыхынын, теориясынын, сынынын жана алардын адабий булактаануу, текстология, библиография, салыштырма адабияттаануу, ыртаануу жана башка кошумча дисциплиналарынын бүтүндүгүнөн турган илимий предмети кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык жазма адабияты калыптанып баштаган мезгилдерге чейин көбүнесе бири-бирине карата синкреттүү түрдө калыптанып өнүгүп келгендиги талашсыз. Дегеле бардык адабий кубулуштарга карата жалпы колдонула турган бирдиктүү, кынтыксыз методологиялык ыкма жок экендигин, жергиликтүү да, чет элдик да адабиятчылар белгилеп жүрүшөт. Бул багытта коюлган суроолор, «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселесине байланыштуу изилдөөнүн процесси даана көрсөттү десек болот.

Ошол эле учурда кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн парадигмаларынын (грекче - модель, үлгү) ырааттуу түрдө калыптануу процесси менен түздөн түз байланыштуу экендигин белгилесек болот. Дүйнөлүк адабияттаануудагы илимий парадигмалар бири-экинчисин алмаштыруу менен катар көпчүлүк учурларда жанаша жашап, мезгил-мезгили менен жаңы формага өтүп, улам кийинки илимий жетишкендиктерди аныктап отурган эле. Ошондуктан, материалдарды анализдөөнүн принциптери, илимий теориялардын жана методдордун жыйындысы катары динамикалуу түрдө өнүгүп келген интеллектуалдык адабий сындын калыптанышы менен коштолот. Чет элдик жана жергиликтүү адабияттаануунун алкагында калыптанган илимий парадигмаларга карата алардын теориялык-методологиялык базасы түптөлгөндүгү белгилүү.

Поэтика парадигмасы, байыркы доордо калыптанып, 18-19-кылымдарда орун алганы менен, 20-кылымдын адабият илиминин алкагында бир нече ирет жанданып, англо-америкалык «жаңы сындын», «формалдуу орус мектебинин», германиялык «морфологиялык мектебинин», француз «структурализмдин» адабий ишмердүүлүктөрүндө орун алгандыгын көрөбүз. Поэтикага мүнөздүү жалпы методологиялык изилдөөлөрдө, улуттук көркөм чыгармачылыктын көркөм сөз өнөрү менен адабий чыгармачылыктын башаттары бир экендиги белгиленип келген. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн негизги өзөгү катары, Гегелдин «Эстетика тууралуу лекциялары», В.Н.Веселовскийдин «Тарыхый поэтика» жана башка эмгектер, улуттук адабияттаануунун «поэтикалык парадигмасынын» келечектүү багыттарын белгилеп берген болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун түпкү адабий башаттарын аныктоодо герменевтика парадигмасы поэтика парадигмасынын маселелерин андан ары тереңдүүгө илимий-методологиялык ыңгайлуу шарттарды жараткандыгында болду. Герменевтика парадигмасы, ата-бабадан калган тексттерди чечмелөөгө багытталып, ар бир улуттук адабияттын башаттарын аныктоого ыңгайлуу илимий-методологиялык ыкмага айланган эле.

Бул маселе тууралуу: «Европалык адабий сындын эң маанилүү булактарынын ичинен Аристотелдин (б. з. ч. 384-322-ж.) Поэтикасын («Поэзия искусствосу жөнүндө»), Горацийдин поэзия искусствосу жөнүндө Пизондорго каты («Поэзия илими») (б.з.ч. 65 – б.з. 8) жана Ю.Ц.Скалигердин (1484-1558) «Поэтикасы» сыяктуу эмгектерди көрсөтүүгө болот. Аристотелдин чыгармачылыгы адабияттын теориясы менен тарыхынын байланышы практикалык түрдө ишке ашкан алгачкы олуттуу, системалуу адабий изилдөөлөрдүн бири болуп саналат» [139, Николаев П.А., Курилов А.С., Гришунин А.Л. История русского литературоведения [Текст]. - М.: Высшая школа, 1980. 11-б.] – деп келип, байыркы грек ойчулунун тыянактарын: «Байыркы грек философунун жана филологунун бардык көзкараштары жана корутундулары улуттук көркөм практикага негизделген...» [139, Николаев П.А., Курилов А.С., Гришунин А.Л. История русского литературоведения [Текст]. - М.: Высшая школа, 1980. 11-б.] - деп, ар бир элдин адабияттаануусунун башаты өзүнүн элдик фольклордук чыгармачылык тажрыйбаларынын өзөгүндө изилденип баштагандыгын орус адабияттаануучусу А.С.Курилов баса белгилейт.

Кыргыз адабияттаануусунун жаралышынан тартып анын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн маселелерин изилдеп чыгууда, кыргыздардын байыркы фольклордук адабиятынан баштап анын профессионалдык адабиятка чейинки узак тарыхый жүрүшүн илимий-методологиялык негизде иликтөөдө, биринчи кезекте элибиздин жана дүйнө элдеринин байыркы адабий-фольклордук салттарына байланыштуу изилдөөлөрдүн жергиликтүү жана чет элдик фольклортаануучулардын, адабияттаануучулардын эмгектери баа жеткис булак катары пайдаланылып, кезегинде алардан туура жыйынтыктарды чыгаруу аракети жасалды.

Кыргыз адабияттаануусунун башаттарын изилдөөдө А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Д.С.Лихачев, Н.Н.Трубицын, О.М.Фрейденберг жана башкалардын эмгектерине таянып жатып, сөз өнөрүнүн келип чыгышы тууралуу маселеге келгенде, А.Эркебаев [196, Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст]. – Б.: Учкун, 2004. - 254 б.] аты аталган окумуштуулардын эмгектерин сөзсүз түрдө эске алуу керектигин жазат. Албетте, кыргыз адабияттаануусунун элдик адабияттагы башаттарын изилдөөдөгү адабий сындын ордун белгилеген жана анын илимий предметин аныктап берүүгө карата К.Даутовдун «Сөз өнөрүнүн эстетикасы» (1984), «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) жана К.Байжигитовдун «Башталуу» (2007), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) жана башка бир катар эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы маселелеринин тегерегинде биздин диссертациялык иштин объектисине алынган фольклордук жана Орто кылымдагы руникалык колжазма чыгармалары баштаган адабий эстеликтерди изилдөө иштеринде В.В.Радлов, И.Стеблева, А.Н.Бернштам, С.Малов, М.И.Богданова жана башкалардын эмгектерине таянып иш алып бардык. Ал эми XX кылымдын 80-жылдарынан тартып К.Даутов, К.Байжигитов, андан соң К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Б.Алымов, Л.Үкүбаева, А.Эркебаев, А.Акматалиев жана башка адабият окумуштууларынын, этнограф-тарыхчылар Т.Чоротегин, В.Д. Горячева жана башкалардын чоң-кичине илимий эмгектерин өзгөчө бөлүп көрсөтсөк болот.

Ошентип, адабияттаануунун адабий мектебинин башаты, башкача айтканда, адабий-чыгармачылык жактан калыптанышы элдик фольклордук адабиятта эле ишке ашкан десек болот.

1.2. Орто кылымдагы колжазма адабиятын жана акындар поэзиясын изилдөөнүн тарыхы.

Диссертациялык иштин объектисине алынып изилдөөгө алынган Орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятынын маселелери боюнча чет элдик жана жергиликтүү адабияттаануучулардын биздин тематикага тиешелүү болгон эмгектерге көбүрөөк басым жасалды.

Орто кылымдагы колжазма адабиятынын башатында турган VI-VII кылымдар аралыгында Талас, Кочкор, Енисейдеги жазуулардын графикасы жана көлөмү VIII кылымдагы Орхонго жеткенде толуккандуу адабий мүнөзгө ээ болгондугун академик А.Акматалиев [94, Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Байыркы Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазуулары. Орто кылымдагы адабий көркөм дөөлөттөр [Текст]. /Түз.: А.Акматалиев, Г.Орозова. – Б.: Принт Экспресс, 2018, 9-б.] белгилейт.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанын ар тараптуу тарыхый, философиялык, филологиялык жана башка багытта изилдөөлөрдүн ичинен адабияттаануу багытында, Т.Сыдыкбеков, А.Алтымьшбаев, Б.Орузбаева, Б.Юнусалиев, С.Мусаев, С.Сыдыков, Ө.Караев, К.Артыкбаев, А.Садыков,

А.Абдыразаков, А.Акматалиев, Г.Орозова, Т.Чоротегин, Н.Турдубаева, Гульниса Жамал жана башкалардын бир катар эмгектери жазылган.

Фольклордук чыгармачылыктан жазма адабиятка өтүүнүн синтезинде турган акындар поэзиясы экендиги белгилүү. Бул процесс өз мезгилинин мүнөзүнө ылайык ар түрдүү деңгээлде ишке ашкандыгын адабияттаануучу К.Койлубаев [97, Койлубаев К.К. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо) [Текст]. – Каракол, 2010, 5-б.] монографиясында кыргыз төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылыгы оозеки салттуулукта эле калыптангандыгын жазат. Ал эми жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөөчүлүк тарыхый маселелерине келгенибизде, совет доорунда – М.И. Богданова, Т. Саманчин, С. Байкожоев, Ч.Айтматов, А.Алтымышбаев, Б.Аманалиев, С. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, Б. Кебекова, Ш.Үмөталиев жана башкалар изилдөө иштерин жүргүзгөн болсо. Постсоветтик мезгилде – Б.Кебекова, Л.Үкүбаева, А.Акматалиев, А.Эркебаев, К.Байжигитов, А.Обозканов, А.Турдугулов, К.Койлубаев, М.Көлбаева ж.б. окумуштуулардын пикиринде төкмө жана жазгыч акындардын өзгөчөлүктөрүнө караганда, жалпылыктары белгиленип, дегеле кыргыз акынтаануу маселелери каралып, бул жааттагы адабий жана илимий процесстин бир катар маселелерин изилдөө иштери уланууда десек болот.

1.3. Кыргыз профессионалдык адабиятынын изилденишинин тарыхый орду.

Советтик адабияттын таасиринде калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгон профессионалдык адабий процесс ар бир улуттук адабиятка кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачып берүү менен илимий-методологиялык изилдөө жаатында ар бир элден жазуучулардын жана окумуштуулардын чыгышынын ыңгайлуу шарттары түзүлгөн эле. Жөнөкөй сөз менен айтканда, социалисттик реализм методу ар бир элдик адабияттагы улуттук улуу идеяларды чагылдырган чыгармачылыктын жана илимдин калыптанышына өбөлгө түзүп берди. Ал эми кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун тарыхында алгачкылардан болуп 1943-жылы М.И.Богданова, Ө.Жакишев, Т.Саманчин жана К.Рахматуллиндер биргелешип «Кыргыз адабиятынын очерктерин» жазып чыккандыгы белгилүү. Бул очеркте кыргыз элинин фольклору, эпикалык чыгармачылыгы, акындар поэзиясы жана жазма адабияттын алгачкы чыгармачылык этабы тууралуу сөз болуп, М.И.Богданова белгилегендей, очерк түрүндө жазылган. Бул өз кезегинде кыргыз адабиятынын оозекиден баштап жазма адабиятына чейинки мезгилди камтыган адабият тарыхына арналган тунгуч эмгек болгон. Бул маселеге байланыштуу белгилүү кыргыз адабияттаануучусу К.Асаналиев [120, Кыргыз совет адабиятынын тарыхы[Текст]. Эки томдук. I т.– Ф.: Илим, 1987. – 821 б, 9-б.] адабияттаануу, фольклортаануу өздөрүнүн калыптануу жана өнүгүү процессин толук ачып берүүгө милдеттүү экендигин белгилеген жагдайы бар.

«Кыргыз адабиятынын очерктеринин» (1943) коллективдүү жазылып чыгышы биринчи кезекте кыргыз адабияттаануусунун калыптанып

баштагандыгын белгилеп, анын түптөлө баштаган мезгили 1920-40-жылдарга барып такалат. Алардын алгачкы сабында М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, ж.б. турган. Албетте, алгачкы адабияттаануучулардын алдында, өз кезегинде эл арасынан фольклордук жана башка материалдарды топтоого багытталып, кезегинде ал элдик мурастар кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун изилдөө объектисине айланган болчу.

XX кылымдын 20-40-жылдарындагы кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөө жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнө токтолуп жатып профессор С.Жигитов [75, Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты [Текст]. – Ф.: Илим, 1984. 4-б.], өзүнүн китебинде, алгачкы жылдарда жарыяланган бирин-экин сын макалалар жана рецензиялар негизинен Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, К.Рахматуллин жана башкалар тарабынан жүргүзүлгөн болсо, ал эми 30-40-жылдары К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов сыяктуу профессионал адабиятчылардын, А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Маликов сыяктуу акын-жазуучулардын сынчылык аракеттери аркылуу кыргыз адабий сынынын калыптанып баштагандыгын жазат. Ал эми очерктин [115, Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст]. /М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин ж.б. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943, 2-б.] киришүүсүндө кыргыздардын фольклорун жана революциядан мурунку адабиятын жыйноо жана жалпы эле кыргыз жазма адабиятын талдап, изилдеп чыгуу иштери улантылып жаткандыгы белгиленет.

Колжазмалар фондунда сакталып турган М.И. Богданованын [48, Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293.] эмгегинде, кыргыз элдик жанрлары менен орус адабий поэзиясынын окшоштуктары алгач ирет салыштырылат.

XX кылымдын 40-70-жылдардын аралыгында кыргыз адабиятынын тарыхына арналып жазылган эмгектерде, элдик фольклордук адабият менен жаңы гана жазма адабияттын профессионалдык нугуна түшкөн көркөм чыгармачылыктын тарыхын жазууга жетишилген учур десек болот.

Биринин артынан бири жарыкка чыккан 40-60-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге карата, 1970-жылы жарык көргөн [86, История Киргизской Советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. - 544 с., 15-б.] китебинде, 1960-жылы кыргыз жана 1961-жылы орус тилинде чыккан «Кыргыз совет адабияты тарыхынын очеркине» карата пленум көрсөткөн кемчиликтер бар экендиги, бирок, 50-жылдардын экинчи жарымында жана 60-жылдардын башында улуттук адабияттын өнүгүшүнө байланыштуу маанилүү маселелер козголот. 1970-жылы кайрадан иштелип Москвадан жарыкка чыккан «История киргизской советской литературы» коллективдүү эмгек катары жазылып, кыргыз фольклордук жанрларына

аныктама берип, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Кылыч, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо жана башкалардын чыгармачылык портреттерине орун берилген. Бул китепте совет мезгилиндеги адабиятка өзгөчө көңүл бурулуп, анын калыптануу, өнүгүү жана 60-70-жылдардагы Ч.Айтматовго чейинки чыгармачылык процесси камтылуу менен кыргыз адабиятынын орус жана чет өлкөлүк адабияттар менен болгон адабий байланыштары каралган.

XX кылымдын 80-жылдарынын соңку жылдарында коллектив тарабынан жазылган Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын 2 томдугу 1-тому кыргыз акын-жазуучуларынын, драматургдарынын чыгармачылыгына мезгилине жараша бөлүнүп анализ берилип, 2-тому ушул эле хронологиялык тартипке салынып портреттик материалдар жазылган. Ал эми «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында» (К.Артыкбаев) адабий чыгармачылыктын мезгилдүүлүгү анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн портреттери бирге берилет.

Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүнүн маселелерин карап чыгууда, жогорудагы К.Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2006), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (10томдук), О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» (Эки томдук, 2013) аталыштарындагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерди айтууга болот. Биринчи кезекте өзүбүздүн диссертациялык ишибиздин объектисине жаткан маселелердин, тагыраак айтканда, кыргыз адабияттаануусунун калыптануу мезгилиндеги чыгармачылык жана илимий изилдөө процессинин камтылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Улуттук адабияттаануунун элдик башаттарына илимий мамиле кылып, анын эволюциялык тарыхын изилдөө процесси, орус адабияттаануусунда XX кылымдын 60-жылдарынан, кыргыз адабияттаануусунда 80-жылдарынан тартып системалуу түрдө изилдене баштаган. Алсак, орустун Д.С.Лихачев, А.С.Курилов, П.А.Николаев, И.В.Гуторов Л.Е.Хализев, Н.Т.Нефедов, казактын Т.Какишев жана өзгөчө К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Рысалиев жана башка кыргыз адабий сынтаануучуларынын эмгектерине көңүл бурулуп, кыргыз адабий сынынын башаттарын тууралуу сөз кылууда өзгөчө К.Даутовдун жана К.Байжигитовдун бир катар эмгектери кыргыз сынтаануусунун тарыхын изилдөөнүн өзөгүн түздү.

Жыйынтыктап айтканда, биринчи кезекте адабияттаануунун сыдыкбековтаануу, токомбаевтаануу, осмоновтаануу, айтматовтаануу жана башка предмети түптөлүү менен ошолордун чыгармачылыгын илимий таанууга жеткирген асаналиевтаануу, артыкбаевтаануу сыяктуу көбүнесе илимтаануучулуктун багыты да калыптануу жолунда десек болот.

Тыянак.

Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү маселелеринин тегерегинде биздин диссертациялык иштин объектисине алынган фольклордук жана Орто кылымдагы руникалык колжазма чыгармалары баштаган адабий эстеликтерди изилдөө иштеринде В.В.Радлов, И.Стеблева, А.Н.Бернштам, С.Малов, М.И.Богданова жана башкалардын эмгектери талдоого алынды. Ал эми XX кылымдын 80-жылдарынан тартып

К.Даутов, К.Байжигитовдор, андан соң К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Б.Алымов, Л.Үкүбаева, А.Эркебаев, А.Акматалиев жана башка адабият окумуштууларынын, этнограф-тарыхчылар Т.Чоротегин, В.Д.Горячева жана башка көптөгөн илимпоз-окумуштуулардын жана башкалардын чоң-кичине эмгектери жарык көрө баштаган.

Тыянагында диссертациялык иштин биринчи бабында «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» темасынын маселелерине тиешелүү илимий-теориялык жана методологиялык анализ берилди.

«Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук, руникалык колжазма жана акындар чыгармачылыгындагы адабий башаттары» аттуу экинчи бап 3 параграфтан туруп, кыргыз адабияттаануусунун ажырымсыз этабы катары каралат.

2.1. Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук башаттары.

Кыргыз элинин адабияттаануу илиминин башаттарын аныктоодо жана анын элдик фольклордо пайда болуп жаралган мезгилиндеги оозеки чыгармачылыктын жаралуусундагы алгачкы кадамдарына, издерине, адабий көрөңгөлөрүнө кайрылуу зарылчылыгы келип чыгат. Элибиздин бардык өнөрүнүн башаты бир булактан башталгандыгынан улам, элдик оозеки чыгармачылыктын архаикалык жанрлары көбүнесе синкреттик (жалпы) формада болуп, ал өзүнүн башатында элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, ишенимдердин алкагында телчигип, кезегинде элдин алгачкы ырлары ырым-жырым, каада-салттык ишаараттарга жана жашоо мүнөзүнө жараша телчигип баштаган. Фольклор түшүнүгүн кеңири мааниде карасак, фольклордук музыка, бий, театр, сөз өнөрү деген түшүнүктү билдирет. Атап айтканда, элдик каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдардын коштоосунда улуттук фольклордук искусство калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгондугун көрөбүз. Ал эми өз кезегинде улуттук каада-салт, музыка, бий жана башкалардын бири-биринен бөлүнүп чыгышы, сөз өнөрүнүн өз алдынча калыптанышына өбөлгө түзгөн. Дегеле сөз өнөрүнүн акырындык менен турмуштун күнүмдүк зарылчылыктардан ажырап, элдик дидактикалык (макал-лакап, накыл, учкул, чечендик өнөр), лирикалык (акындык өнөр), эпикалык (айтуучулук өнөр) оозеки адабияттын элементтерин акырындык менен сөз өнөрүнүн калыптанып баштагандыгын көрөбүз. Албетте, сөз өнөрү элдик фольклордук искусствонун бир бөлүгү катары, элдик каада-салт, үрп-адат, музыка, бий, театр жана башкалардан эч качан биротоло бөлүнүп кетпейт. Тескерисинче алар менен эриш-аркак жашап улуттук өнөр катары өнүгүүгө ээ болгон.

«Никто не знает, кто сложил его простые и наивные песни, которых безыскусственно и ярко отразилась внутренняя и внешняя жизнь юного народа или племени... И переход песня из рода в род, от поколения к поколению; и изменяется она со временем: ...то передают, то соединяет ее с другою песнею, то сложат другую песню в дополнение к ней – и вот из песен выходят поэмы, которых автором может назвать себя только народ» [153, Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Изб.статьи [Текст]. /Сост.Б.Н.Путилов. - М.: Наука, 1976.

625-б.] – деп, орустун улуу адабият сынчысы В.Г.Белинский жазган. Элдик фольклордук адабияттын синкреттүү түрдө калыптанышы алардын мазмундук жактан улам калыптануусуна жана өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Фольклордук жанрлардын бири-бирине синип кетүүсү алардын мазмунун эле байытпастан, кезегинде алардын өз алдынча жанрларынын келип чыгышын шарттайт.

Архаикалык каада-салттар болсун, архаикалык фольклор болсун алардын кайсы мезгилде пайда болуп, качан бири-экинчиси менен синтездешүүгө ээ болгондугун так белгилөө мүмкүн болбосо да, бирок алардын өзара алакада болуусу, башкача айтканда, каада-салттардын фольклордошуусу мифтик-жомоктук схемалар аркылуу ишке ашкан деп айтууга болот. Башкача айтканда, биринчи кезекте элдик ырым-жырымдык, каада-салттар менен фольклордук салттардын бүтүндүгү дал ушул архаикалык стадияда жаралган мифтерге, жомокторго мүнөздүү. Эгерде архаикалык мифтер тууралуу кеп кыла турган болсок, алардын элдик каада-салттарга караганда, мазмундук жагынан фольклорго танапташ келип, мифтин, жомоктун өзү каада-салттар аркылуу эмес, көбүнесе фольклор аркылуу мифтик-жомоктук жанр катары калыптанган десек болчудай.

Фольклор менен мифтин синтезинен жаралган архаикалык жанрлар жогоруда белгиленгендей, фольклордук адабияттын калыптанышы мезгилине ылайык күчөтүлгөн сюжеттерди өздөштүрүүсү ал өз учурунун мыйзам ченемдүү тенденцияларынан эле. Ошентип, сөз өнөрүнүн бул этабында кандай гана сюжеттер болбосун, мифтешүүгө ылайыкташуу менен бирге эле турмуштук-реалисттик окуялар аркылуу кийинки учурга карата болгон өз таасирдүүлүгүн сактап калат. Мындан улам сөз өнөрүнүн адабиятташуу процесси чыныгы турмуштун элдик тажрыйбасынан түптөлгөн жанрларынын калыптанышы менен белгиленет, башкача айтканда, элдик фольклордун мындай жанрлары чыгармачылык жактан адабий тажрыйбаларды өркүндөтүү менен, элдин каада-салтына, үрп-адатына, ырым-жырымдарына жана философиялык-эстетикалык көзкараштарынын нарк-насилине негизделген жанрларын калыптандырып отурган эле. Бул эмне дегендик? Биринчиден, миф менен фольклор бири-экинчисинен биротоло жиктелүү процессинин башталышы менен бул жанрлардын өз алдынчалыктарынын калыптанышын ишке ашырат. Экинчиден, фольклордун адабий-эстетикалык мазмундуулукка ээ боло башташы менен түшүндүрүлөт. Бул процесс параллелдүү түрдө элдик жанрлардын майда жанрларынан тартып, анын чоң көлөмдүү жанрларында калыптанып баштайт.

2.2. Орток түрк руникалык жана манускриптик колжазма адабиятынын маселелери.

Фольклордук-адабий чыгармачылыктын жалпыдан жекеге, тагыраак айтканда, кайсы бир элге, же авторго тиешелүү боло башташы биринчи кезекте колжазма адабиятынын түптөлүшү аркылуу ишке ашат. Түрк элдеринин Талас, Кочкор, Энесай, Орхон чөлкөмдөрүндө сакталып калган эстеликтериндеги руникалык тексттерди Ж.Баласагын менен М.Кашкари көргөн да, уккан да эмес деп, бир жактуу ойду айтуу кыйын. Жөнөкөй сөз менен айтканда, ошол

замандын прогрессивдүү инсандары катары алар өз элинин «таш жазуулары» менен тааныш болушу ыктымал. Бул болсо түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын жекече чыгармачылыгы өздөрүнүн руникалык колжазмалары аркылуу да, тагыраак айтканда, көбүнесе шаардык адабий чыгармачылык катары, кезегинде элдик фольклордук чыгармачылык менен параллелдүү калыптанып келгендигин айгинелеп турат.

«Трудность изучения киргизской литературы заключается в том, что весьма многогранный процесс поэтического творчества, сопутствовавший всему историческому развитию киргизского народа, не фиксировался в последовательно и непрерывно развивающейся письменности» [47, Богданова М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 1947. 3-4-бб.] – деп, М.И. Богданова жазгандай, руникалык тексттерден тартып үзгүлтүксүз өнүгүп келген кыргыз колжазма адабиятынын чыгармачылык салттары тууралуу кеп кылуу мүмкүн эмес. Анткени, биринчиден, түрк жана анын ичинде кыргыздардын колжазма адабиятынын адабий салттары калыптанган эмес, экинчиден, колжазма адабияты калктын белгилүү гана катмарына тарагандыгы жана тиешелүү болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Энесай-Орхон эстеликтеринде сакталып калган руникалык жазуулар өзүнүн адабий мазмуну менен катар алардын графикасы да өнүгүп отургандыгы белгиленип: «Эстеликтердеги тамгалардын жазылышын, графикасын салыштыруу аркылуу В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов жана И.А.Батманов өңдүү окумуштуулар Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга караганда алда канча илгери болгондугуна күмөн кылышпайт. Жалпы эле орто кылымдагы түрк элдеринин колжазма адабияты тууралуу кеп кылганыбызда анын кээ бир чыгармачылык жагдайларына көңүл бура кетүү зарыл. Анткени, кайсы гана элдин оозеки жана жазма адабиятын албайлы, кезегинде алардын башка элдер менен чыгармачылык алакага чыкпай койбойт. Алсак, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны Чыгыш элдеринин адабий таасиринде жазылган чыгарма экендигин белгилеп турат. Ошол эле учурда, жалпы түрк элдеринин орток мурасы эсептелген руникалык тексттердин VI-XI кылымдар аралыгында чакан фольклордук тексттерден тартып (VI-VII кк.), ташка чегилген колжазманын алкагында алганда (VIIIк.) эпикалык масштабдагы тексттерге чейин өсүп жеткендигин көрөбүз. Ошентип, түрк элдеринин руникалык чыгармачылыгы формалык жана мазмундук жактан байып, колжазма адабиятынын кадимкидей калыптанып өнүгүүгө жетишкендигин көрөбүз.

Жалпылап айтканда, кыргыз адабияттаануусунун Орто кылымдагы калыптануу тарыхы дал ушул Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны менен түздөн түз байланыштуу десек болот. Ошол эле мезгилде Ж.Баласагындын аталган чыгармасы Орто кылымдагы жалпы эле түрк калктарынын адабий көөнөргүс булагы катары бүгүнкү күндөгү адабияттаануу илимибиздин пайда болуп жана өнүгүшүндөгү ордун белгилеп турат.

2.3. Кыргыз төкмө жана жазгыч акындар поэзиясынын ролу.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыктан жазма адабиятка өтүүдөгү жана жеке адабий чыгармачылыктын калыптанышындагы акындар поэзиясынын төкмөлүк өнөрү жана жазгыч акындар чыгармачылыгы өзгөчө орунда турат. Кыргыз ырчыларынын өнөрү аркылуу акындардын чыгармачылык тажрыйбасы артылып, кезегинде анын ар тараптуу, көп кырдуу синкреттик багытта калыптангандыгын айгинелейт.

Кыргыз элинин акындык өнөрүнүн кайсы доордо пайда болуп жана калыптанышы маселелерине келгенибизде, анын башаттары биздин эранын VII-VIII кылымдардагы Энесайдан табылган жазуулардан кездешерин академик А.Н. Бернштам белгилеп келип:

«Одна из надписей содержит весьма любопытное указание на наличие у кыргыз Енисея сказителей – акынов. Так, в рифмованной надписи Уюк Архан упоминается акын, причем текст надписи составлен от его имени. Текст этот следующий:

Беш матымыз,
Шадымыз,
Элим чендем адырылдым!
Эр эрдемим
Эбимиз ачда бен!
Эр эрдемим акун
Эр атым Яш Акун бен!

... Стих довольно близко стоит к манере сказа современных акынов (особенно малого эпоса «Мендирман»), ... Ф.Корш считает характерной чертой киргизского стиха. В дословном переводе этот текст будет звучать следующим образом:

От пяти удальцов,
От нашего шада (звание – М.Богданова),
От народа в моем Чэне
Я отделился!
Мужественный дом наш находится в Аче.
Я заслуженный акын,
Я, геройским именем, Яш – Акын!

Учитывая, что надписи ставились только на могилах именитых мужей, памятник, поставленный на могиле народного сказителя, говорит о большом почете, которым пользовались акыны в древности у кыргызов» [180, Труды Института Языка, литературы и истории. Тил, адабият жана тарих институтунун эмгектери. Выпуск I, 1944. I Чыгышы [Текст]. - Ф.: Издательство Кирфан, 1945, 83-84-бб.] – деп жазгандай, акындык (төкмөлүк, айтуучулук) өнөрдүн ошол доорлордо эле өнүккөндүгүнөн кабар берип, А.Н.Бернштам айткандай, алардын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп тургандыгын белгилүү фольклор жана адабияттаануучу М.Богданова да белгилейт.

«Албетте, акындык өнөр алмуста эле башат алып, «Манас» эпопеясы нечендеген ырчылардын чыгармачылык өнөрканасын камтый мазмун-маңызы,

көркөмдүгү жагынан жогорку бийиктикке көтөрүлгөндүгүнө же кенже аталган эпостордун да түзүлүү процессинде бир канча муунду өз аймагына камтыгандыгына карабастан, анын алгачкы баштоочулары унутулуп, бул же тигил чыгарманын доордон-доорго, муундан-муунга өтүп, авторлору уламыштык, легендарлык маанай алып, коллективдик мураска айланып кеткендиги белгилүү. Натыйжада өз мезгилинде жазуу, сызуусу кадимкидей жолго коюлуп, летописи жолго коюлбаган кыргыздарда мыйзамдуу түрдө мурунку ырчылардын ысмы бизге аз санда жетти» [122, 40-б.] – деп, акынтаануучу Б.Кебекова жазгандай, өткөн замандардын өнөрлүү адамдарынын ысымы бизге белгисиз бойдон калгандыгын танууга болбойт. Бул маселенин түз маанисине келсек, фольклордук чыгармалардан тартып калыптанып келе жаткан жеке өнөрдүн өзү эл арасына кеңири тарап, улуттук фольклордук чыгармачылыктын көркөм процессине аралашканда гана андан өз ордун таап, кезегинде аны жараткан авторду кийинки планга сүрүп таштайт, анткени, кайсы гана фольклордук чыгарманы албайлы, ал улам толукталып, керек болсо жаңыланууга дуушар болбой койбойт. Ал эми эл арасында өз өнөрү менен өзгөчөлөнүп, жомокчу, дастанчы, чечен, ырчы-акын жана башка чеберчилиги менен элге кеңири таанылып, артында чыгармачылык из калтырган өнөрпоздор гана эл жадында сакталып, өзү жараткан көркөм мурастардын автору катары аталып калуу мүмкүнчүлүгүн алган.

Акындар поэзиясынын эки канатын түзгөн төкмө менен жазгыч акындардын өз ара чыгармачылык алакалары аркылуу адабий чыгармачылыктын андан ары калыптанышын өбөлгөлөп, бул процесс эки тараптуу өнүккөндүгүн баса белгилеп берүүгө болот. Төкмө акындар поэзиясынын жазгыч акындардын чыгармачылыгына болгон таасирлери тууралуу бирооздон адабияттаануучулар белгилеп келген болсо, ошол эле учурда жазгыч акындардын төкмө акындардын чыгармачылыгына тийгизген таасири тууралуу учурунда Т.Саманчин тарабынан белгиленип: «Кылычтын ырларын акындар, ырчы-комузчулар эл аралап ырдашкан. Ал гана эмес, Кылычтын ырларынын көпчүлүгү макал-лакап катарында эл оозунда айтылып кеткен» [132, 214-б.] - деп жазат, өз учурунун белгилүү акынтаануучусу. Кезегинде бул маселеге кеңирээрэк токтолуп, колжазма адабиятынын төкмө акындар поэзиясына карата тийгизген таасирлери тууралуу кеп козгосок, анын түздөн түз таасиринде чыгармачылык палитрасы калыптанып өнүккөн акындарыбыз жок эмес. Алсак, диний мүнөздөгү Чыгыш поэзиясынын мыкты үлгүлөрү менен учурунда Жеңижок, Токтогул, Барпы сыяктуу акындарыбыз тааныш эле болбостон, ал чыгармаларды аткарып, эл арасына таркаткандары да белгилүү.

Жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөөчүлүк тарыхый маселелерине келгенибизде, совет доорунда – Т. Саманчин, А.Н.Бернштам, М.И. Богданова, С. Байкожоев, Ч.Айтматов, А.Алтымышбаев, Б.Аманалиев, С. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, Б. Кебекова, Ш.Үмөталиев жана башкалар, ал эми постсоветтик мезгилде – Б.Кебекова, Л.Үкүбаева, А.Акматалиев, А.Эркебаев, О.Сооронов, К.Байжигитов,

С.Искендерова, Г.Орозова, А.Обозканов, А.Турдугулов, К.Койлубаев, М.Көлбаева ж.б. окумуштуулардын пикиринде төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылык айырмачылыктары, жалпылыктары сыяктуу жана башка маселелери изилдөөгө алынат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз фольклортуануусунун болобу, адабияттаануусунун болобу алардын тигил же бул маселелеринин илимий изилдөөлөрдүн объектисине алынышы же алынбай калышы, биринчи кезекте кайсы бир акындын адабий мурастарынын, жалпы эле адабияттаануу үчүн маанилүүлүгү жана анча зарылчылыгы болбогондугу менен түшүндүрүлөт.

Тыянак.

- VII-VIII кылымдардагы Энесайдагы көрүстөнгө коюлган таштагы жазуулардын акындын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп тургандыгы;

- акындар поэзиясынын байыркылыгын легендарлык ойчул-акындар Кетбука, Токтогул, Асан Кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчылардын чыгармачылыгы далилдеп тургандыгы;

- кыргыз акындар поэзиясынын кылымдар бою үзгүлтүксүз уланып келген улуу салттарынын – Калыгул, Арстанбек, Муратаалы, Карамолдо, Ыбырай, Шекербек, Атай сыяктуу залкар акындардын, комузчулардын чыгармачылыгында улангандыгы;

- жеке чыгармачылыктын пайда болушу төкмө акындардын өнөрүндө калыптангандыгы;

- акындар элдик оозеки поэзияны байытып, өнүктүрүп келген оозеки чыгармачылыктын алдыңкы өкүлдөрү экендиги;

- акындар поэзиясы мыйзамченемдүү түрдө профессионалдык адабияттын пайда болуп калыптанышынын адабий чыгармачылык фундаменти болгондугу;

- акындар поэзиясынын колжазма жана жазма адабияттын пайда болушундагы өзгөчө орду бар экендиги;

- кыргыз колжазма акындар поэзиясына тектеш элдердин поэзиясынын таасиринин көбүрөөк болгондугу;

- комуздун коштоосунда эмес, колуна калем кармап иштөөнүн өзү, адабий чыгармачылыктын сөз менен иштөө процессине айлангандыгы;

- кыргыз акындар поэзиясы оозекиден жазмага өтүү менен дароо профессионалдык поэзиянын стилине өтүп кетпегендиги;

- кыргыз жазма адабиятынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүү процессинде колжазма адабиятынын ордунун белгиленгендиги.

Бул жаатта алганда Абу Насыр Альфарабинин түрк анын ичинде кыргыз элинин Орто кылымдагы орток колжазма адабиятыбыздын өкүлү катары кароого алдык. Анткени, акылмандын мурастары жана чыгармачылык таасирлери Ж.Баласагын менен М.Кашкарилердин чыгармачылыгына тийгизген таасирлери болгон. Бул өз кезегинде келип, Орто кылымдагы адабий чыгармачылыктын өз ара байланыштарын белгилеп турат.

Ошол эле учурда дал ушул адабий өз ара байланыштар кыргыз акындар поэзиясында толук түрдө ишке ашып, кезегинде бир доор менен экинчи доордун чыгармачылыгынын салттарын байланыштырып турат.

Тыянагында, фольклордук чыгармачылыктын улуу салттарын улантуу аркылуу Орто кылымдардагы орток түрк жазуулары жана адабияты, кыргыз элинин акындар поэзиясы кезегинде оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын ортосундагы алтын көпүрө болуп бергендигинде болду.

Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү аттуу III бап 3 параграфтан туруп кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны предметтеринин маселелери илимий-методологиялык негизде изилдөөгө алынат.

3.1. Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун калыптанып өнүгүшү жана изилдениши.

Улуттук адабияттаануу өзүнүн адабият тарыхына, илимий-теориялык даражасына ылайык калыптанары белгилүү. Эгерде кыргыз адабияттаануусунун жаңыдан телчигип жаткан мезгилинде, ошол учурда жарыкка чыгып жаткан чоң-кичине чыгармаларга карата чакан пикир, сын айтуу мүнөзүндө калыптанган болсо, кийинчерээк адабий-тарыхый изилдөөлөрдүн теориялык принциптери да акырындап иштелип чыккандыгын көрөбүз. «До сих пор исследовался преимущественно тот научный опыт, который выразился в области литературной критики, выдвинувшей много замечательных теоретических идей и продемонстрировавшей превосходные принципы анализа художественных произведений. Теперь наука обратилась к систематизации теоретических рекомендаций, историко-литературных выводов и наблюдений, содержащихся в трудах ученых так называемых академических школ» [139, Николаев П.А., Курилов А.С., Гришунин А.Л. История русского литературоведения [Текст]. - М.: Высшая школа, 1980, 3-б.] – деп, орус адабияттаануучусу П.А.Николаев жазгандай, кыргыз адабиятынын тарыхына арналган алгачкы эмгектер менен бирге эле адабий сын, адабият теориясына арналган чакан макалалар, изилдөөлөр жазылып баштагандыгын көрөбүз.

XX кылымдын 30-40-жылдарында кыргыз адабияттаануусунун илимий предметтери негизинен бирдиктүү процесс катары пайда болуп, көбүнесе адабият тарыхынын предмети катары изилдене баштаган болчу. Биринчи кезекте «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) деген 4 бөлүмдөн турган эмгекти көрсөтүүгө болот. Алсак, М. И. Богданова «Кыргыз фольклору», Ө.Жакишев «Эпостук поэмалар», Т. Саманчин «Колония доорундагы адабият» жана К.Рахматуллин «Кыргыз совет адабияты» бөлүмдөрүн жазышкан. Элдик оозеки адабияттан тартып кыргыз совет адабиятынын телчигүү дооруна чейинки мезгилди камтыган бул эмгекте, кыргыз элинин оозеки жана жазма адабий чыгармалары камтылып, кезегинде аларга карата классификациялоо иштери жүргүзүлгөн.

XX кылымдын 40-70-жылдардын аралыгында жарык көргөн кыргыз адабиятынын тарыхый очерктеринин жана тарыхынын алдына койгон башкы

максаты элдик фольклордук адабият менен жаңыдан гана жазма адабияттын профессионалдык нугуна түшкөн көркөм чыгармачылыктын тарыхын түзүп чыгуу милдети туруп, коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), «Очерки истории советской киргизской литературы» (1961), «История Киргизской Советской литературы» (1970) жана М.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947), эмгектеринин бардыгында жана ошондой эле Эгемендүүлүк жылдарында жарыкка чыккан «Кыргыз адабияты тарыхынын» он томдугунда кыргыз адабиятынын тарыхый башаттары, башкача айтканда, элдик оозеки чыгармачылыгынын изилдениши, улуттук адабиятыбыздын чыныгы фольклордук-адабий тарыхый эволюциясын ачып берүү аракеттери жасалгандыгын көрөбүз. М.И.Богданова тарабынан түзүлгөн «Киргизская литература. Очерк» (1947) китебинин киришүү бөлүмүндө: «В «Очерках» показан переход от устной народной поэзии к письменной литературе. Основное внимание естественно уделено советской киргизской литературе, то есть периоду, когда начинается подлинный расцвет творческих сил киргизского народа.

Настоящие «Очерки» разрабатывают следующие темы: Древние киргизские литературные памятники. Фольклорное наследство киргизского народа. Киргизская советская литература. Советская литература периода Великой Отечественной войны» [47, Богданова М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 1947, 5-б.] – деп келип: «В «Очерках» нами использованы опубликованные по данному вопросу основные статьи и монографии на киргизском и русском языках... Таковы, в частности, монографии Мухтара Ауэзова «Киргизский героический эпос «Манас», А.Н. Бернштама «Истоки киргизской литературы» [180, Труды Института Языка, литературы и истории. Выпуск I, 1944. [Текст]. - Ф.: Издательство Кирфан, 1945], К.Рахматуллина «Героический эпос «Манас» и др.» [47, Богданова М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 1947] эмгектердин пайдаланылгандыгы тууралуу сөз кылынып, «Раздел «Фольклорное наследство» разработан на материалах, хранящихся в фольклорном фонде Киргизского филиала АН СССР. На материалах этого же фонда разработан и раздел «Творчество акынов XIX и начала XX веков». Одновременно использованы статьи Т.Саманчина, помещенные в журнале Советтик адабият жана искусство [165, Саманчин Т. Колониялык доордогу биздин адабият. Журнал Советтик адабият жана искусство, №5 [Текст]. – Ф., 1941], а также в книге «Кыргыз адабиятынын очерктери» [115, Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст] /М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин ж.б. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943]. Колжазмалар фондунда сакталып турган макала, монография жана колжазма түрүндөгү материалдар бул эмгекке киргизилгендигин белгиленет. Ошондой эле М.И.Богданова тарабынан түзүлгөн бул жыйнакка Орто кылымдагы колжазма адабиятынын киргизилиши, барыдан мурда улуттук адабияттаануубуздун калыптанып жаткан мезгилиндеги тарыхый-адабий принциптеринин туура жолго коюлгандыгын көрсөткөн эле.

«Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) китебиндеги материалдардан сырткары, аталган эмгектин кыргыз адабияттаануусунун башаты катары Энесай-Орхон жазма эстеликтеринин каралышы, башкача айтканда, кыргыз жазма адабиятынын тарыхый көчү VII кылымдардагы «көрүстөн лирикасынан» (И.С.) башталып изилдөөгө алынгандыгын баса белгилеп коюуга болот. Бул багытта алганда, аталган эмгектеги А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» макаласы XX кылымдын 1944-жылы жазылып, жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы маселелерин кароодогу орду өзгөчө десек болот.

40-60-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге карата: «Следует признать, что многие недостатки, на которые указал пленум, были присущи и «Очерку истории киргизской советской литературы», опубликованному в 1960 г. На киргизском и в 1961 г. на русском языках» [86, История Киргизской Советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. - 544 с. 15-б.]. Бир жагынан советтик идеологиянын көзкарашынан, экинчи жагынан чынында эле жаңыдан калыптанып келе жаткан кыргыз адабияттаануусунун тарыхын жазып чыгуудагы кемчиликтерге карабай, аталган эмгектерде совет мезгилиндеги кыргыз адабиятынын тарыхы этаптарга бөлүштүрүлүп жазылып чыккандыгы менен баалуу. Ушул эле жыйнакта, «Во второй половине 50-х и в начале 60-х годов были опубликованы книги, затрагивающие важные проблемы развития национальной прозы» (Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки-Ф., 1957); драматургии (Борбугулов М. Кыргыз драматургиясынын өнүгүү жолдору. – Ф., 1958); детской литературы (Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты. – Ф., 1962); фольклора (Маленов Б. Элдик оозеки чыгармачылыктын профессионалдык поэзияга тийгизген таасири. – Ф., 1960); (Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традициялар жана новаторлук. – Ф., 1962); (Төлеев Ж. Кыргыз поэмаларындагы сюжеттер жана образдар. – Ф., 1961) сыяктуу [86, История Киргизской Советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. - 544 с., 14-б.] маселелерди камтыган коллективдүү эмгек катары жазылган. Кыргыз фольклордук чыгармачылыктын жанрларына аныктама берилип, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Кылыч, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо жана башкалардын чыгармачылык портреттери жазылган. Мында совет мезгилиндеги жазма адабиятка өзгөчө орун берилип, анын калыптануу, өнүгүү жана 60-70-жылдардагы Ч.Айтматовго чейинки чыгармачылык процесси камтылуу менен кыргыз адабиятынын орус жана чет өлкөлүк адабияттар менен болгон адабий байланыштары каралган.

Адабият тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектердин катарына К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982), Кыргыз илимдер улуттук академиясынын тил жана адабият институту (К. Асаналиев, А. Садыков, С.Жигитов, К.Байжигитов, С.Байгазиев ж.б.) тарабынан түзүлгөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» (1-том 1987, 2-том 1989) эки томдугу, ушул эле мекеме тарабынан (С.Байходжоев, Ж. Таштемиров, Б. Кебекова, С. Мусаев ж.б.) «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери», «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери», С.

Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» жана башкаларды кошууга болот. Бул эмгектерде кыргыз оозеки жана жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери каралып, такталып талдоого алынган.

Бул эмгектердин жазылышы даг кыргыз адабияттаануучуларынын кайсы тармактар боюнча адистешип калгандыгынан да кабар берет. Алсак, кыргыз совет адабияты тарыхынын поэзия бөлүмүнүн негизинен С.Жигитов (О.Сооронов, Б.Керимжанова), проза бөлүмүнүн К.Асаналиев (А.Садыков, С.Жигитов) драматургия бөлүмүнүн С.Байгазиев, көркөм котормо бөлүмүнүн О.Ибраимов ал эми адабий сыны жана илими бөлүмүнүн К.Байжигитов тарабынан жазылышынын өзү, кыргыз адабияттаануучуларынын адабияттын кайсы бир тармактары боюнча чыныгы кесипкөй адистердин илимий ишмердүүлүктөрүнөн кабар берип турат. Албетте бул пикирди биз аталган эмгекти жазган авторлордун негизинде гана айтып жатабыз.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы бурулуш мезгил болуп 50-60-жылдардагы адабий чыгармачылыктагы, илимий изилдөөлөрдөгү жана адабий сындагы жетишкендиктер бир катар диссертациялык жана монографиялык эмгектердин жазылышы менен коштолгон эле. «Ленинград мектебинен таалим-тарбия алып келген К.Асаналиев... 1956-жылы кандидаттык диссертациясын “Романы Тугельбая Сыдыкбекова” деген ат менен жарыялап, ... 1957-жылы “Кыргыз совет прозасынын очерки” аттуу көлөмдүү монографиясын жарыялайт» [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б., 295-б.]; ал эми «С.Жигитовдун адабият таануудагы алгачкы эмгектеринин бараандуусу – “Жазма поэзиябыз жана фольклор” [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б., 461-б.] ... бул багыттагы изилдөөлөрү “Акындын эки өмүрү” аттуу монографияны (1998) түзүп, анда А.Осмоновдун кыргыз поэзиясына кошкон салымын, таланттуу акындын поэтикалык ачылыштарынын маани-маңызын көрсөтүп берүүгө аракет жасалат» [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б.472-б.]; кыргыз драматургиясын изилдөөдө «С.Байгазиев кыргыз профессионал адабиятын, анын ичинде өзүнчө спецификалык өзгөчөлүккө ээ драматургия тармагын отуз жылдан ашуун убакыттан бери системалуу түрдө сыдыргыга салгандай тыкыр изилдеп келе жатат [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б., 562-б.] ...» - деп, кыргыз адабияттаануучуларынын ошол мезгилдеги жана анын кийинки учурдагы изилдөөлөрүнүн натыйжасында, «2002-жылы С.Байгазиев “Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер жана образдар эволюциясы” (20-50-жылдар) аттуу докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Ошол эле жылы “XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы” аттуу монографиялык эмгеги жарык көрдү» [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б. 563-б.] – деп, белгиленсе; «Ал республикалык таанымал окумуштуу адабиятчылары менен биргеликте эки томдон турган “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын” биринчи томун (1987) жазышты. Бул көлөмдүү эмгектеги «Кыргыз адабий сыны жана адабий илими» аттуу 20-жылдардан тарта азыркы учурга чейинки мезгилин камтыган бул

автор (Байжигитов К. – астын сызган – М.С.) тарабынан иштелиши, анын илимий чыгармачылыгындагы маанилүү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Мындан сырткары анын “Кыргыз адабий сынынын чеберчилик маселелери” (1991) жана “Кыргыз адабий сынынын тарыхы” (1992) аттуу китептеринин жарыкка чыгышы анын бул маселелердин үстүндө ырааттуу иликтөө жүргүзүп келе жатканын ырастайт» [113, Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б., 617-б.] жана башка пикирлердин өзү кыргыз адабияттаануусундагы окумуштуулардын профессионалдык мектебинин биротоло калыптангандыгын белгилеп турат. Албетте, кайсы гана элдин адабият тарыхынын калыптанып жана өнүгүшү процессинде өзгөчө орду бар акын-жазуучулардын жана драматургдардын жалпы эле адабий чыгармачылыктагы ээлеген тарыхый ордун ачып берүүдө жана изилдөөдө биринчи кезекте ошол элдин өзүнөн чыккан окумуштуулардын болгондугу, кыргыз адабияттаануусу үчүн зор жетишкендик эле.

XX кылымдын 80-жылдарынын соңку жылдарында коллектив тарабынан жазылган Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын 2 томдугу 1-тому кыргыз акын-жазуучуларынын, драматургдарынын чыгармачылыгына мезгилине жараша бөлүнүп анализ берилип, 2-тому ушул эле хронологиялык тартипке салынып илимий портреттик негизде жазылган.

Ар мезгилде жарык көргөн эмгектердин ичинен Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан даярдалып, А. Акматалиевдин жалпы редакторлугунун алдында жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугун (2002), кийин толукталып басылган 10 томдугун (2017) улуттук фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун тарыхынын өзгөчө этабы катары белгилөөгө болот. Бул фундаменталдуу томдуктарда биринчи ирет кыргыз адабиятынын жалпы тарыхы эволюциялык бирдиктүү процесс катары каралып, улуттук адабиятыбыздын көркөмдүк наркы, жалпы адамзаттык мааниси көрсөтүлүп берилет. Атап айтканда, кыргыз адабият тарыхынын фольклор, байыркы колжазма адабиятынын, акындар поэзиясынын, профессионалдык жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери көмүскөдөн чыгарылып, биринчи кезекте билимберүүнүн жана илимтаануунун негизги объектисине айланган болчу.

Элдик фольклордон тартып анын XXI кылымдагы Эгемендүүлүк мезгилине чейинки улуттук адабиятыбыздын узак тарыхын камтыган бул 10 томдук эмгек - кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусундагы орду өзгөчө десек болот.

«Ондогон кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү, узак жол басып, жалпы адам баласынын тарыхый жолунда кимге таандык экени билинип турган изин калтырып...тээ байыртадан бери келе жаткан түптүү эл – кыргыздардын ата-бабалары бүгүнкү урпактарына мурас кылып калтырган өзгөчө баалуу байлыктарынын мааниси, көлөмү боюнча орчундууларынын бири – элдик оозеки көркөм чыгармачылыгы» [119, Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том [Текст] . /

А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. – Б.: Шам, 2004, 3-б.] – деп, академик А.Акматалиев «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» I томунун баш сөзүнө жазгандай, кезегинде бул 10 томдуктун жазылышы, дүйнө элдеринин арасынан өзгөчө фольклордук адабияттын улуу салттарын жаратууга жетишкен кыргыздардын элдик адабий мурастарына карата жасалган адабий жана илимий тажрыйбасынын натыйжаларынын жыйынтыгы болду.

2013-жылы О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» деген эмгеги жарыкка чыкты. Эгемендүүлүк жылдарында коллективдүү жана жеке авторлордун күчү менен жарыкка чыккан кыргыз адабиятынын тарыхына арналган бул эмгектердин совет доорунда жазылган эмгектерден эмнеси менен айырмаланат жана жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун тарыхы үчүн алдардын ээлеген ордулары канчалык денгээлде десек болот. О.Ибраимов өзүнүн аталган эмгегинде кыргыз жазма адабиятынын тарыхында өзгөчө орунда турган акындар поэзиясынан тартып XX кылымдын соңуна чейинки мезгилиндеги адабияттын өнүгүү тенденцияларын карап келип:

«Теперь, когда XX столетие все больше от нас отдалается, хорошо видно, что минувший век был сложным, в то время в творческом отношении очень плодотворным веком. Это был век нашего национального Возрождения, эпоха киргизского культурно-духовного Ренессанса, но надо, чтобы все это нашло свое научное обоснование и теоретическое объяснение» [83, Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: том первый. Двух томах [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2013, 483-б.] – деп, автор жазат. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхындагы оош-кыйыштар менен бирге «Осмоновская поэтическая школа или основные черты кыргызского “Серебрянного века” 60-х годов», «Голубой стяг» Т.Сыдыкбекова и «Сломанный меч» Т.Касымбекова и сложение кыргызской школы исторической романистики» маселелерине кайрылып, кезегинде кыргыз профессионалдык жазма адабиятында калыптанган адабий мектептер жана романтизм, соцреализм, модернизм сыяктуу адабий агымдарга карата XX кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхынын өзөгүндө туруп анализ берет.

Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүнүн маселелерин карап чыгууда жогоруда өзүбүз азыноолак кайрылууга туура келген К.Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2004), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (10томдук), О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» (Эки томдук, 2013) аталыштарындагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге кайрылуунун негизги себеби, биринчи кезекте өзүбүздүн диссертациялык ишибиздин мезгилдик объектисин түзгөн, тагыраак айтканда, кыргыз адабияттаануусунун калыптанып өнүгүү мезгилиндеги чыгармачылык процессинин камтылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

3.2. Кыргыз адабий илиминин калыптанышы жана өнүгүшү.

Ар бир элдин улуттук илиминин пайда болуп анын методологиялык жактан калыптанышы өтө татаал процесс экендигин танууга болбойт. Албетте, кайсы гана тармактык илим болбосун, бир эл экинчисинен үйрөнүү,

өздөштүрүү аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугу анык. Анын ичинде филология (гр. *phileo*, *logos* — сөздү сүйүү) бүтүндөй адамзат турмушунун тарыхын өзүнө камтыган гуманитардык илим тармагынын бир бөлүгү болуп саналат. «Истоки литературоведения относятся к античности. В эстетических воззрениях философов Древней Греции и Древнего Рима можно обнаружить основы научных представлений о литературе (21, Аристотель. Об искусстве поэзии [Текст]. – М., 1957, 45-б.) - деп белгиленгендей, филология илими адеп көркөм ой жүгүртүп жазуунун жол жобосун үйрөтүүчү чакан кеңешме катары түптөлүп, жакшы жазуунун эрежеси катары калыптанып баштаган. Ошол эле учурда адабий чыгармачылык тууралуу пикир айтуунун баштапкы тажрыйбалары көркөм ой жүгүртүүнүн түздөн түз таасири аркасында калыптангандыгын айтып кетүү керек. Орус адабият окумуштуусу Г.Н. Пospelов адабияттаанууну тарыхый илим катары эсептеген алгачкы окумуштуу Иоганн Гердер экендигин белгилеп келип: «...впервые стал рассматривать своеобразие художественной словесности разных народов с точки зрения его обусловленности обстоятельствами национально-исторической жизни» [150, Пospelов Г.Н. Теория литературы: Учебник для ун-тов [Текст]. – М., 1978, 14-б.] – деген пикирине таяна турган болсок, ар бир улуттук адабияттын калыптанышы жана аны таануунун илимий негиздери ар бир элдин адабият тарыхынын өз алдынча мүнөзүнө шартталгандыгын байкоого болот. Мындайча айтканда, адабий чыгармачылыктын алгачкы этабында ал жеке улуттук чыгармачылыктын (көбүнесе фольклордун) кыртышында пайда болуу аркылуу гана башка элдер менен адабий жана илимий алакага чыгат.

Бул жагынан алганда, колжазма адабиятына караганда фольклордук адабияты өзгөчө жогорку деңгээлде өнүккөн кыргыз жазма адабиятынын алгачкы чыгармачылык жана илимий таануучулук процесси, орус адабияттаануусунун алдыңкы тажрыйбалары аркылуу калыптанган десек болот. Алсак, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунда сакталып турган М.Богданованын «Теория литературы» (УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294) - деп аталган колжазмасы, XX кылымдын 40-50-жылдардын аралыгында жазылып, кыргыз адабияттаануусунун теориялык маселесине арналган эң алгачкы эмгек болуп саналат. Бул максатты тарыхый-салыштырма адабияттаануусунун критерийинде ачып берүүгө аракет жасаган автор, «Адабият теориясынын предмети», «Адабият жана искусство», «Адабият жана фольклор», «Адабияттык багыттар», «Поэтикалык жанрлар жана алардын композициясы», «Эпостук жанрлар», «Көркөм адабияттын жанрлары» жана башка бөлүмдөргө бөлүп, бул маселени фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышы аркылуу чечип берүүгө жетишип: «Адабият теориясы бир жагынан тарихый дисциплина, экинчи жагынан нормативдүү дисциплина. Ал адабий материалдарды тарихый жагынан конкреттүү түрдө коргоонун (талдоонун – астын сызган – М.С.) негизинде өзүнүн корутундусун чыгарат жана ошону менен катар адабияттын ушул кездеги өрчүшүнө таянып ага баа

берет» [49, Богданова М.И. Теория литературы [Текст] / УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294, 4-б.] деген ойду айтат. Өзүнүн бул тыянактарын бекемдөө максатында: «Биздин замандан мурдагы IV кылымда байыркы Грециянын улуу даанышманы Аристотель грек адабиятынын «Поэтикасын» /адабият теориясын/ жазган. Аристотель ал «Поэтикасында» өзүнөн мурдагы жана өз убагындагы адабияттын материалдарына таянып отуруп жалпы норма белгилеген. Биздин доорубузда искусствонун жана адабияттын өрчүшү мурдагы дооруна караганда жогорку фазага / баскычка жетишти» [49, Богданова М.И. Теория литературы [Текст] / УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294, 4-5-бб.] – деп, жалпы эле адабият илиминин башаты Аристотелдин эмгектеринен башталгандыгын белгилеп берет.

Фольклортаануу жана адабияттаануунун илим катары пайда болушунун башатында оозеки адабияттын көркөм чыгармачылык тажрыйбалары тургандыгын дагы бир ирет белгилеп келип, албетте, бул маселелерди изилдөө процессинде бири-биринен өзгөчөлөнгөн методологиялык айырмачылыктар да жаралбай койбойт. Бул жагынан алганда, адабияттаануунун үч предметин түзгөн илимий изилдөөлөрдүн, кыргыз адабиятынын алкагында пайда болушу, калыптанып андан ары өнүктүрүлүшү теориялык жактан бир кылкалуулукту түзбөйт.

«История русского литературоведения – одна из самых молодых наук советского науковедения. И хотя “стремление к самосознанию в известной мере было свойственно и русскому академическому литературоведению второй половины века”, необходимость в систематическом, последовательном изучении национального литературоведческого наследия была осознана лишь на рубеже 40-50-х годов нашего столетия» (106, Курилов А.С. Литературоведение в России XVIII века [Текст]. – М.: Наука, 1981. - с.139, 3-б.) - деп, орус адабияттаануучусу А.С.Курилов жазган. Орус адабияттаануучулары А.С.Куриловдун «Литературоведение в России XVIII века» (М.: Изд., Наука, 1981), «Очерки по истории русского литературоведения» (М., 1953), «Возникновение русской науки о литературе» (М., 1975), «Академические школы в русском литературоведении» (М.: Наука, 1975), П.А.Николаев, А.С.Курилов, А.Л.Гришуниндин «История русского литературоведения» (М.: Наука, 1980) жана башка өңдөнүп, кыргыз улуттук адабияттаануусунун тарыхына арналган ырааттуу түрдө системага салынып жазылган эмгектер алигиче жазыла элек. Бул тууралуу белгилүү адабияттаануучу К.Байжигитов: «Кыргыз адабий илими улуттук көркөм адабиятыбыздын өз учуру үчүн өтө маанилүү жана актуалдуу сезилген бир канчалаган тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык жана практикалык мүнөздөгү маселелерине кайрылып, табышмактуу көрүнгөн суроолорунун жандырмагын табууга мүмкүнчүлүктөрүнүн жетишинче жан үрөп келгени менен өзүнүн жеке чарбасына б.а. адабий илимдин түйүндүү проблемаларына жетиштүү түрдө ойдогудай көңүл бөлгөнгө жарабаптыр... айрым илимий, тарыхый-адабияттык мүнөздөгү эмгектерге рецензиялык-баалагычтык пикир айтуудан ары көтөрүлө албаптыр» [34, Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар,

көз караштар [Текст]. – Б.: Полиграф ресурс, 2006, 5-б.] – деп жазат. Профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушунун баштапкы өбөлгөсү болгон жогоруда шарттуу түрдө белгилеген этаптары адабияттаануунун тарыхынын, теориясынын жана сынынын калыптанышында ар биринин өзгөчө орду бар.

Кыргыз адабияттаануусунун илим катары түптөлүшү жана калыптанып өнүгүшү маселесинде анын кайсы факторлору илимий жаратуучулук критерийлерди алып жүргөндүгү, заманбап илимтаануудагы эң бир маанилүү маселелерден экендиги белгилүү. Бул маселеге тиешелүү жагдайлар кыргыз адабияттаануучулары тарабынан атайын изилдөөнүн объектисине алынган эмес жана бул жаатта КМШ өлкөлөрүнүн адабият окумуштууларынын ичинен бир катар окумуштуулардын эмгектерин атоого болот. Алсак, Копнин П.В. «Логические основы науки (Киев, 1968)», Ракитов А.И. «Анатомия научного знания» (М., 1969), Штофф В.А. «Введение в методологию научного познания» (1972), Рачков П.А. «Науковедение: Проблемы, структура, элементы» (М., 1974), «Возникновение русской науки о литературе» (1975), Пенкин М.С. «Искусство и наука: Проблемы, парадоксы, поиски» (М., 1982), Гончаренко Н.В. «Гений в искусстве и науке». (М., 1991) ж.б. сыяктуу украин жана орус окумуштуулары, биринчи кезекте, илимдин тигил же бул предметтен, объектиден болгон айырмачылыктарын белгилеп аларга илимий аныктама беришкен.

Кыргыз адабияттаануусу өзүнүн илим таануучулук процессиндеги жалпы илимий көзкараштарды, көбүнесе өздүк адабий процесстин алкагында эле жүргүзүп келе жатат. Бирок ошол эле учурда кыргыз авторлорунун чыгармачылык тажрыйбалары чет элдик адабияттаануучуларынын изилдөө предметине айланып, кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөө процесси чет элдик алкакта да жүрүп жаткандыгын белгилеп кетүүгө болот. Алсак, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын жүздөгөн тилдерге которулушу менен катар анын адабияттаануу жана башка багыттардагы илимий изилдөөлөрдүн объектисине айлангандыгын далилдеп турат. Бул болсо өз кезегинде келип адабияттаануунун кошумча дисциплиналарынан болгон салыштырма адабияттаануусунун калыптанышына өбөгө түздү. Бул жана башка маселелер тиешелүү бөлүмдөрдө сөз болот.

Жыйынтыктап айтканда, адабияттаануунун илимий факторлору өзүнүн туруктуу критерийлерине ээ болгону менен ал эволюциялуу түрдө улам өнүгүүгө ээ болмокчу, анткени адабий чыгармачылыктын практикалык табылгаларына илим дайыма жооп издөөнүн жолунда болот.

3.3. Кыргыз адабий сындын пайда болушу жана сынтаануунун калыптанышы.

Кыргыз адабий сынынын тарыхы адабияттын тарыхы менен дайыма кадамдаш жашап, адабияттаануунун негизги предметинин бири катары калыптанган. Кыргыз адабияттаануусунун адабий сынынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшү маселелеринин илимий-теориялык негиздерине жана анын тарыхына кайрылуудан мурда, анын предметин тактап алуу зарылчылыгы

пайда болот. Бул жерден дароо көңүл бура турган маселе, адабий сындын адабияттаануунун предметине тиешелүүлүгү же тиешелүү эместиги боюнча көзкараштардын тегерегиндеги суроого жооп алуу да маанилүү.

Кыргыз адабий сынынын телчигип пайда болушу жана өнүгүшү, башкача айтканда, элдик фольклордук чыгармачылыктан азыктанып, өзүнүн профессионалдык адабий сынына чейинки узак тарыхы изилденип, бул багытта бир катар салмактуу эмгектер жазылгандыгын белгилесек болот.

Кыргыз сынтаануусунун элдик оозеки адабиятта түптөлгөн маселелерин изилдөө жаатында К.Байжигитов менен К.Даутовдордун ордун өзгөчө бөлүп көрсөтүү абзел. Анткени, кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана анын адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу жана башка дисциплиналарынын предметтерин изилдөө иштеринде алардын элдик адабий башаттарына кайрылуу маселеси тууралуу алигиче өз алдынча эмгектер жазыла элек. Дегеле кайсы гана илимий тармакты албайлы, ал өзүнө чейинки тажрыйбаларга таянбай койбойт жана ар бир элдин адабий илиминин өнүгүшү бири-экинчисине байланыштуу болгон өз ара алакалар менен да түшүндүрүлөт. «Маселен, орус адабий илиминин жана сынынын пайда болушу жөнүндөгү маселеге келгенде окумуштуулар “сындын элементтери фольклордун өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарында жашап келгенин, калктын өзү жараткан мыкты деген чыгармаларын тандап алып, аны кийинки муундар үчүн сактаганын, бул көркөм чыгармага баа берүү экенин, сынчыл, эстетикалык жана этикалык ой жүгүртүүлөр, талдоолор өтмө байланышта жашаганы, алар элдик эстетикалык канондорду” калыптандырганын атайын белгилешет» [33, Байжигитов К. Башталуу. Монография [Текст]. – Б., 2007. - 388 б., 8-б.].

Кыргыз адабий сынтаануусунун илимий предметинин элдик фольклордон тамыр алып өнүгүүдө болгондугу жана жалпы эле кыргыз адабият сынынын тарыхынын башаттарына кайрылуу, ХХ кылымдын 80-90-жылдарына туура келип, бул багытта К.Даутовдун «Сөз өнөрүнүн эстетикасы» (1984), «Тереңдиктер жана бийиктиктер» (1991), «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Башталуу» (2007) жана башка эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Кыргыз адабий сынтаануусунун тарыхындагы эмгектердин ордуна кайрылып келип, К.Даутов минтип жазат: «Адабий сыныбыздын өмүр жолун изилдеп көрүүгө арналган негизги эмгектердин ичинен беш-алтоону бөлүп көрсөтсө болот. Алар Күмөн Рысалиевдин «Кыргыз совет адабий сынынын калыптанышы жана өнүгүшү» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясы менен авторефераты. Т.Аскарровдун «Сындын бийик призваниеси» деген брошюрасы (1972), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы изденүүлөр» - кандидаттык диссертация, авторефераты (1981). А.Эркебаевдин «Сын жана сынчылар» аттуу макалалар жыйнагы. А.Садыков аспиранты М.Жаңыбаева менен авторлош болуп чыгарган «Кыргыз адабий сынынын очерки», Илимдер

академиясынын Тил жана адабият институту чыгарган «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны». Ошондой эле менин «Адабий сын кантип жаралган?» аттуу монографиям. Анан А.Салиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Бобулов, М.Борбугулов, К.Укаев, С.Жигитов, Ш.Үмөталиевдердин бирин-экин обзордук макалалары менен айрым рецензияларын белгилеп кетсек болот» [70, Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том [Текст]. – Б.: Улуу тоолор, 2015. - 608 б., 5-6-бб.]. Бул өз кезегинде, кыргыз адабий сынынын тарыхын изилдөө иштери ХХ кылымдын 70-жылдарына туура келип, бул багытта кандидаттык диссертациялардын жана макалалар жыйнактарынын жазылып баштагандыгын көрсөтүп турат.

Кыргыз адабий сыны өзүнүн оош-кыйыштарына карабай, улам телчигүүнүн, калыптануунун жана өнүгүүнүн жолунда болуп, башкача айтканда, кыргыз совет адабиятынын өнүгүү процессин көбүнесе жекече чыгармачылыкка мүнөздөлгөн полемикалык сындар түзгөндүгүнө карабай, ХХ кылымдын 60-жылдарында кыргыз адабияттаануубуздун дүйнөлүк адабий процесске чыгышы менен коштолду, ал гана эмес, кыргыз адабий сынтаануусу дүйнөлүк адабияттаануунун анын ичинде сынынын өнүгүшүнө салым кошо алды. Атап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз дүйнөлүк сынтаануу багытын калыптандырып эле эмес, кыргыз адабияттаануусунун эларалык деңгээлде өнүгүшүн шарттаган болчу.

«Подобно могучему горному потоку, вырвавшемуся на равнинный простор, разлилось по нашей планете творчество Героя Социалистического Труда, лауреата Ленинской и Государственных премий, народного писателя Киргизии Ч.Айтматова. В литературе он занял прочное место не только как неповторимый и яркий национальный писатель, но и как выдающийся художник современности, произведения которого вот уже три десятилетия пользуются неизменным успехом у читателей многих стран. Широкий отклик оно нашло и в зарубежной критике и литературоведении, посвятивших ему многие сотни статей, очерков, десятки монографий и исследований» [168, Строилов Л.Ф. Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988. - 128 с., 3-б.] – деп, орус адабияттаануучусу Л.Ф.Строилов жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун чет өлкөдө өнүгө башташы, кыргыз адабияттаануусунун илимий-изилдөө диапозонун кеңиткен эле.

Кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк деңгээлин белгилеп келип: «Привлечение внимания Арагона к «Джамиле» немало способствовал и отклик на нее М.Ауезова, опубликованный в «Литературной газете» 23 октября 1958 года» [168, Строилов Л.Ф. Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988. - 128 с., 8-б.] – деп, белгилүү айтматовтаануучу Л.Строилов ХХ кылымдын 90-жылдарында жазгандай, ушул эле кылымдын 60-жылдарынын босогосунда адабият майданына келген Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы бул сынчы белгилегендей, кыргыз адабиятынын улуттук жүзүн бүткүл дүйнөгө таанытып, кезегинде кыргыз сынтаануусунун дүйнөлүк деңгээлдеги багытын белгилөөгө жетишкен.

Албетте бул процесстин калыптанып жана өнүгүү процессинен кыргыз адабияттаануучулары да сыртта калган жок, ал гана эмес, кыргыз адабий сынынын Ш.Үмөталиев, К.Асаналиев, К.Абдылдабеков, К.Бобулов, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева, А.Кадырманбетова жана башка кыргыз айтматовтаануусунун бири-бирин улантып, улам бир кыйырын изилдеп чыгуунун келечектүү багытын белгиледи.

Кайра куруу жана постсоветтик (1990-2022) мезгил аралыгында, адабият тарыхында жана адабияттаануусунда буга чейин четке кагылып, унутта калган акындар, жазуучулар жана окумуштуулардын ысымдары, дегеле кыргыз элинин өзүнө тиешелүү мурастарына кайрадан кайрылып, аны элибизге кайтарып берүү процесси башталган эле. Элибиздин ата-бабадан калган мурастарына карата болгон мындай тескери мамиле ХХ кылымдын 20-жылдарында эле пайда болгондугун, өз учурунда бул маселеге В.В.Бартольд кайрылгандыгын, Н.В.Дьяконова белгилеп, өзүнүн «К истории живописи в Семиречьи» деген макаласында минтип жазат: «Результатом дальнейших исследований, вероятно, будет очень сложная картина, полная кажущихся противоречий» писал он, «устранение которых будет возможным только посредством тщательного и всестороннего рассмотрения, как всего культурного процесса в целом, так и каждого отдельного явления» [71, Дьяконова Н.В. К истории живописи в Семиречьи [Текст]. / Кара: Труды института языка, литературы и истории. Выпуск I 1944. – Ф.: Издательство Кирфан, 1945. - 163-б., 163-б.].

Адабий сынды – көркөм сын жана адабий сын деп экиге бөлүп кароо тенденциясы орус, кыргыз адабиятчыларынын пикиринде кездешпей койбойт. Албетте бул жерде адабият сынчылары көркөм сын менен адабий сындын көбүнесе жалпылык жактарына басым жасашат. Ал эми адабий сындын өздүк тажрыйбасынан алып карай турган болсок, адабий сын өзүнүн көркөм – сындык эстетикадагы этабын фольклордук, айрыкча акындар поэзиясында ишке ашырып келген. Мындан улам кыргыз адабияттаануусунун илимий башаты фольклордук чыгармачылыкта түптөлүп, жазма адабиятта өзүнүн адабияттаануучулук предметине ээ болот да, кезегинде фольклортуануу менен адабияттаануунун предметтерин аныктап алууга илимий негиздерди түзөт.

Ошентип, кыргыз адабияты жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу жүздөгөн китептер, диссертациялар, миңдеген макалалар жазылгандыгынын өзү келип, өз кезегинде бул эмгектердин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кыргыз адабияттаануусундагы ордун белгилеп берүү милдетин шарттады. Жогорудагы эмгектердин өзү көрсөтүп тургандай, кыргыз адабияттаануучуларынын жасаган эмгектерин бир системага салып, алардын кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болуп жана калыптанып өнүгүшүндөгү зор салымдарын көрсөтүп берүү бул диссертациялык изилдөөнүн негизги өзөгүн түздү.

Тыянак.

- Фольклор, акындар поэзиясы жана жазма адабият сынчыл ой жүгүртүүнүн үч башка этабы экендиги;

- элдик адабий сыныбыздын фольклордук, акындар поэзиясы мезгилдеринде нукура элдик мазмунда болгондугу;

- кыргыз акындар поэзиясында айтыш сынынын калыптангандыгы;
- адабий сындын бир чыгармага же акын жана жазуучунун чыгармачылыгына негизделип калыптангандыгы;
- кыргыз сын жанрынын пайда болушу жана өнүгүшү процессиндеги орус адабий сынынын орду бар экендиги;
- кыргыз адабий сынынын адабий-эстетикалык башаттарынын К.Байжигитов жана К.Даутов тарабынан аныкталгандыгы;
- Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк сынтаануусунун профессионалдык багытынын эларалык деңгээлде өнүгүшүн шарттагандыгы.

Тыянагында кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы аркылуу анын бардык тармактары боюнча чыгармачылык, илимий-теориялык тажрыйбалары улам артылып, ар бири өз мезгилинин тарыхый-адабий тажрыйбалары жана коомдук-саясий шарттары эске алынды.

Фольклор менен адабияттын байланышы жана адабияттаануунун кошумча предметтеринин калыптанып өнүгүшүнө арналган 4-бап, фольклор менен адабияттын өзара байланыштары, кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери, билингвалык чыгармачылыктын кыргыз адабиятындагы калыптанып өнүгүшү сыяктуу 3 параграфтан турат.

4.1. Фольклор менен жазма адабияттын өзара байланыштарын изилдөөнүн айрым маселелери.

Кыргыздар Байыркы, Орто жана Жаңы кылымдын фольклордук, колжазма жана жазма адабияттарынын өз ара байланыштарын түзүүгө жетишкен элдердин катарында турат. Оозеки адабият менен жазма адабияттын көркөм чыгармачылык улуу салттарын жаратууда жана сактап калуу процессинде кыргыздар башка тектеш жана башка элдер менен чыгармачылык байланыш түзүүгө жетишип, кезегинде улуттар аралык адабий алакалар түзүлүп андан ары калыптанууга ээ болгондугун көрөбүз. Албетте, элибиздин адабий байланыштарын бир жактуу кароо туура эмес болор эле, анткени, кыргыз эли өзүнүн оозеки адабиятында тектеш жана башка элдерге карата чыгармачылык таасир этүү деңгээли жогору болсо, жазма адабиятка келгенде тескерисинче сырткы таасирлерге көбүрөөк тушуккан эле. Бул мааниде алганда, кыргыздын көп кылымды өзүнө камтыган ички жана сырткы адабий байланыштардын түптөлүшүнөн тартып анын калыптанышы маселелерин изилдөө иштери алдыга коюлат. Биздин изилдөө ишибиздин максатына ылайык, улуттук оозеки жана жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшү маселесине көңүл буруу зарылчылыгы келип чыккан болчу.

Фольклор менен адабияттын өзара байланышына келгенибизде, бул өз кезегинде көп кырдуу жана татаал маселелерден экендигин белгилеп коюу керек. Ошондой болсо да бул маселенин ылайыгына карай ой жүгүртсөк, фольклордук адабияттын жазма адабиятка тийгизген таасирлери аркылуу булардын өзара байланыштары адеп ишке ашкандыгын байкайбыз. Дүйнөлүк

адабий алакалардын тажрыйбасынан көрүнгөндөй, жазма адабияттын фольклорго тийгизген таасирлери да орун алган учурларын жолуктурууга болот. Бул өзгөчө Чыгыш поэзиясынын чыгармачылык процессинде көбүрөөк кездешип, ал эми кыргыз акындар поэзиясында болсо, төкмө менен жазгыч акындардын өз ара чыгармачылык байланыштарында азыноолак орун алгандыгын көрөбүз. Орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятынын тажрыйбасынан алганда, руникалык тексттерде элдик эпикалык салттар сакталган болсо, кезегинде колжазма акындар адабиятынын төкмө акындар поэзиясына тийгизген таасирин да жокко чыгарууга болбойт.

«Установление связи фольклористики с историей литературы не означает ее разрыва с другими областями науки и искусства. Сам фольклор тесно связан и с литературой и с этнографией. Неотделимый от литературы по своему идейному и художественному значению...» [6, Азадовский М.К. История русской фольклористики: В 2-х т. Т. I [Текст]. – М., 1958. – 479 с., 35-б.] - деп, аталган эмгекте М.К Азадовский жазгандай, бул багыттагы кыргыз оозеки менен жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын тарыхына арналган эмгектин жазылып чыгылышына илимий-теориялык бардык шарттар бар десек жаңылышпайбыз. Көркөм чыгармачылыкта фольклор менен адабияттын өзара таасирлери, жанрдык алакалары тууралуу кеп кылууда буларга ырааттуу түрдө мамиле кылууга туура келет. «Важно подчеркнуть что применение системных принципов анализа к постановке и решению литературно-фольклорной проблемы имеет некоторую проблему» [68, Далгат У.Б. Литература и фольклор [Текст]. –М.: Издательство Наука, 1981, 6-б.] – деп, У.Б.Далгат жазган. Фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарын изилдөө маселеси кезегинде кээбир суроолорду пайда кылбай койбойт. Анткени, оозеки жана жазма адабияттын чыгармачылык жүрүшүндө, булардын ортосунда, бир учурда жакындонун, экинчи бир учурда алыстоонун чыгармачылык процесстери болгондугун танууга болбойт. Ошентип, оозеки жана жазма адабий чыгармачылыктын процесси кезегинде адабияттаануунун бири-бири менен байланыштуу негизги жана кошумча предметтеринин пайда болушун шарттаган эле.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанып өнүгүшүндөгү фольклор менен жазма адабияттын байланыштарын кароодо, анын салыштырма адабияттаануу, адабий булактаануу, текстология жана башка кошумча предметтерин кыйгап өтүүгө болбойт. Анткени, оозеки жана жазма адабий чыгармачылыктын өзара байланыштары көп тармактуу жана көп кырдуу экендиги белгилүү. Алсак, оозеки менен жазма адабияттын биринин экинчисине болгон чыгармачылык көркөм таасирлери кыргыз элинде анын профессионалдык жазма адабияты пайда болгонго чейин эле пайда болуп, жазма адабияттын учурунда андан ары калыптануу жана өнүгүү жолунда болгон.

«Уважительное отношение к литературному наследию прошлого свидетельствует о зарождении... литературной критики и литературоведения, представители которых в дальнейшем займутся изучением творчества поэтов и

писателей разных периодов истории, определяют их роль и место в развитии литературного процесса республики» [105, Курбанова З.Г. Лезгинское литературоведение (Зарождение, становление и развитие). Диссертация на соис.канд.филол.наук [Текст]. - Махачкала, 2004, 5-б.] – деп, адабиятчы З.Г.Курбанова жазгандай. Кыргыз адабияттаануусунун илимий объектиси катары өз учурунда элдик фольклордук жана Орто кылымдагы руникалык колжазма адабияты дагы тандалып алынып, элибиздин бул адабий мурастары профессионалдык адабияттаануубуздун өнүгүшү мезгилинде изилдөөгө алынгандыгы да бекеринен эмес. Ал эми кыргыз жазма адабиятынын жаңыдан телчигүү процессине түздөн түз таасирин тийгизген орус адабияты менен кыргыз адабиятынын чыгармачылык өз ара байланыштарын изилдөө дароо эле адабияттаануунун күн тартибине коюла баштаган маселелерден болгон. Эгерде, кыргыз адабияттаануусунун бул маселеге карата илимий пикирлердин жазыла башташынын алгачкы кадамдарына кайрыла турган болсок, М.Богданованын «Киргизская литература и фольклор» (в их взаимоотношениях) колжазмасында: «Как известно, на протяжении всей истории киргизской советской литературы, фольклор и его поэтические традиции сыграли огромную и положительную роль...» [48, Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293] - деп, элдик фольклор менен профессионалдык жазма адабияттын байланыштары, кыргыз адабияттаануусунун XX кылымдын 40-жылдарында эле колго алынып изилденип баштагандыгын айгинелеп турат. Бул өз кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун өзүнүн элдик фольклортаануусу менен болгон илимий байланыштарын табуудагы алгачкы кадамдары болгон. Албетте, М.Богданова, өзүнүн аталган макаласында, фольклордун жаңыдан калыптанып келе жаткан жазма адабиятка карата болгон бир катар маселелерине токтолуп: «В связи с этим одним из актуальных вопросов является выяснение дальнейших путей и форм развития киргизской советской литературы. Разрешение этого вопроса, в известной степени зависит и от правильного понимания взаимоотношений фольклора и литературы» [48, Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293] – деп, кыргыз адабияттаануусунун калыптануу процесси биринчи кезекте элдик фольклор менен адабияттын чыгармачылык алакаларынын элдик салттарынын өзөгүндө ишке ашып жаткандыгын белгилөөгө жетишкен. Бул маселеге келгенде, «... фольклор есть продукт особого вида поэтического творчества. Но поэтическим творчеством является также и литература. И действительно, между фольклором и литературой, между фольклористикой и литературоведением существует самая тесная связь.

Литература и фольклор прежде всего частично совпадают по своим поэтическим родам и жанрам» [153, Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Изб.статьи [Текст]. /Сост.Б.Н.Путилов. - М.: Наука, 1976, 19-20-бб.] – деген, белгилүү фольклортаануучу В.Я.Пропптун пикирине таяна турган болсок, жазгыч акындардын жана профессионал жазма акындардын чыгармачылык өз

ара таасирлерин жана жалпылык-бөтөнчөлүктөрү жана бул эки чыгармачылыктын ортосундагы ыр түзүлүштөрүнө байланыштуу бир катар маселелердин бар экендиги белгилүү.

Адабияттаануунун илимий принциптерин иштеп чыгууда адабий чыгарманын кайсы доордо, мезгилде жазылгандыгы да маанилүү болуп эсептелет. Орустун белгилүү окумуштуусу М.Розановдун адабиятты изилдөөнүн методдорун колдонууда, адабий мурастын генезисин аныктоонун тарыхый методу дурус экендигин белгилеп: «Сравнительно-историческое литературоведение или... исследование памятника в русле литературной традиции, необходимо при изучении поэзии, отличающийся “сравнительно устойчивостью” содержания и формы, что свойственно средневековой и народной поэзии» – деп жазгандай, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасына текстологиялык терең изилдөө жүргүзгөн И.Стеблева аталган чыгарма менен руникалык эстеликтердеги ыр түзүлүшүндөгү көптөгөн окшоштуктарды көрсөтүп, бул дастанды Орто кылымдагы түрк поэзиясынын классикалык үлгүсү катары карайт.

Ошол эле учурда кыргыз адабиятынын орус адабияты менен болгон өз ара байланыштары чыгармачылык жана илимий изилдөө багытында дагы ишке ашып келгендиги белгилүү. Бул маселе тууралуу «История киргизской советской литературы» (1970) аттуу эмгекте: «Были изданы работы, посвященные русско-киргизским литературным связям (Воцакин А. Горький и киргизская литература. – Ф., 1953); (Самаганов Ж. Максим Горький и киргизская литература. - Ф., 1958); (Брудный Дм. Из истории русско-киргизских литературных и театральных связей. – Ф., 1960); (Шейман Л. Пушкин и киргизы. – Ф., 1963); (Кулбатыров Д. Русско-киргизские литературные связи. Автореф. Кан.дисс. - Ф., 1966).

Упомянутые монографии и сборники, литературно-критические статьи помогли созданию данной «Историю киргизской советской литературы» [86, История Киргизской Советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. - 544 с., 14-б.] – деп, 1970-жылы кайрадан иштелип Москвадан жарыкка чыккан эмгекте жазылат.

Эгерде бул маселелердин жазма адабияттын чыгармачылык процесстеги ордун кароодо мекендеш адабияттаануучулардан тартып, боордош жана чет элдик окумуштуулардын көңүл чордонунда биринчи кезекте Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы мифтик, фольклордук сюжеттердин көркөм өздөштүрүлүшү маселелери турат. Бул маселелерди изилдөөгө өзгөчө көңүлүн бөлүп келе жаткан профессор Л.Үкүбаева: «Жазуучунун чыгармачылыгы боюнча жазылган эмгектерди караганыбызда негедир «Айтматов жана фольклор» маселесине кызыгуу бөтөнчө кийинки мезгилдерде геометриялык прогрессте өсүп-өнүгүп бара жаткандыгы байкалат. Айталы, 60-70-жылдарга салыштырганда (Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын иликтеп-үйрөнүүгө багыт алуу 60-жылдардын орто ченинен башталган – Л.Ү.) 80-90-жылдары аталган проблеманын улам жаңы аспектилери ачылып, жаңыча көркөм-эстетикалык принциптен мамиле жасалып жаткандыгына күбө болобуз...Экинчиден, 60-70-

жылдардагы адабият таануу илимибизде (жеке эле Кыргызстанда эмес, жалпы эле Советтер Союзундагы) илимий-теориялык ой чабыттардын чектелүүлүгү, саясий көз карандылык абалы менен түшүндүрүлөт» [190, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. 3 томдук. III том [Текст]. – Б.: Кут Бер, 2018, 410-411-бб.] - дейт. Окумуштуунун адилеттүү пикирлерине кошулуу менен жазма адабияттагы фольклорго кайрылуу салттарынын Ч.Айтматовдун мифтик, фольклордук сюжеттерди пайдалануусу, жогоруда белгиленгендей, өзүнүн этаптарына ээ.

Жыйынтыктап айтканда, фольклор менен адабияттын өз ара байланыштары, колжазма адабият пайда болгон күндөн тартып эле калыптанып, көбүнесе эпикалык, лирикалык жанрлардын аркасында ишке ашырылуу менен анын салттары азыркы жазма адабиятта андан ары өнүгүү алган. Бул өз кезегинде адабияттаануу багытындагы бир катар изилдөөлөргө кеңири жол ачып, кыргыз адабияттаануусундагы бул маселелердин ар кыл жагдайларына К.Асаналиев, Л.Үкүбаева, К.Байжигитов, А.Акматалиев, Г.Оророва ж.б. адабият окумуштуулары кайрылып келишет. Ошентип, фольклор менен адабияттын байланыштары бир улуттун эле эмес көп улуттардын ортосундагы адабий, маданий жана башка алакаларды ишке ашырган өз ара байланыштарды түзүүнүн бирден бир түрүнө айлануу менен кыргыз элинин улуттук чыгармачылыгынан башат алган фольклор менен адабияттын байланыштары улам бир өңүттөн изилденерине шек жок.

4.2. Кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери.

Кыргыз адабият таануусунун булактаануучулук маселелерине кайрылганыбызда, анын көптөгөн алигиче чечиле элек проблемалары бар экендигин билебиз, башкача айтканда, чечилип эле эмес, сөз боло элек жагдайлары көп. Албетте, бул маселе кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп, калыптанып өнүгүү процессинин илимий комплекси толук иштелип чыгыла электиги менен түшүндүрүлөт. Алсак, кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча объектилеринин кайсы тармагына кыргыз адабият окумуштуулары изилдөө жүргүздү, кайсы тармагы тууралуу алигиче үн ката элек деген маселени алдыга коет. Адабияттаануу, анын ичинде кыргыз адабияттаануусу аркылуу жалпы дүйнөлүк адабияттын маселелерин болбосо да, кыргыз адабиятынын жалпы көркөм практикасы көтөрүп чыккан бардык проблемаларын изилдеп, толуктоочу илимий негиздеги теориялык жыйынтыктарды чыгарууга тийиш. Бирок анын көркөм дүйнөсүнө сүңгүп кирип, анын контекстине ар тараптуу илимий көзкараштарды жаратуу үчүн, анын абалтадан калыптанып келген атайын дисциплиналары аркылуу иш жүргүзүү зарылчылыгы келип чыгат. Мындай кошумча дисциплиналардын катарына адабий булактаануу кирет. Орус окумуштуусу Д.С.Лихачевдун пикирин келтирсек: «Конкретным литературоведением отнюд не исчерпывается литературоведение как таковое. Литература – явление чрезвычайно многообразное и сложное. Она должна изучаться с различных сторон и в различных аспектах, но начало каждого из изучений лежит в специальных и конкретных исследованиях частных тем» [126, Лихачев Д.С.

Избранные труды В 3 т. Т.3 [Текст]. – Л.: Худож.лит., 1987. – 520 с., 225-б.] - дейт. Кезегинде кыргыз адабий булактаануусу бир эле адабият тарыхчыларын кызыктырбастан, ал ошондой эле даражада адабият сынчыларына да өтө зарыл предмет болуу менен бирге, кезегинде адабий-чыгармачыл процесстен илимий-теориялык жыйынтыктарды чыгарууга башат болуп берет.

Бул жаатта Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын дагы бир кырына башкача айтканда, кыргыз адабий булактаануусунун көз кырына илинип, али кыргыз тилинде жарык көрө элек “Чоор жана жер” повестин атоого болот. Бул тууралуу белгилүү айтматовтаануучу А.Акматалиев төмөнкүдөй пикирин билдирет: “Чыгарма “Гүлсарат” повестинен кийин, “Ак кеме” повестине чейин жазылгандай... идеялык-көркөмдүк мазмуну, жазуучунун көз карашы, образдар системасы кандайдыр бир деңгээлде “Гүлсарат” менен үндөшүп, андан ары улап тургандай сезим калтырат” [16, Акматалиев А. Кыргыз тили «Манас» жана Айтматов = Кыргызский язык «Манас» и Айтматов [Текст]. – Б., 2013, 36-б.]. XX кылымдын 70-жылдарында жазылып, кээ бир үзүндүлөрүнүн болгар тилинде жарык көргөндүгүн эске алган күндө да жазуучунун бул чыгармасынын колжазма бойдон калып калышы жана бул чыгарма тууралуу академик А.Акматалиевдин кээ бир айткан пикирлери кыргыз адабий булактаануу багытындагы изилдөөлөргө оңтойлуу жол ачып турат.

Бул фольклордук параллелдер чыгармадагы окуянын өнүгүшүнө түздөнтүз байланыштуу болбогону менен чыгарма аркылуу айтмакчы болгон автордук ойдун өнүктүрүлүшү үчүн сөзсүз зарыл” [16, Акматалиев А. Кыргыз тили «Манас» жана Айтматов = Кыргызский язык «Манас» и Айтматов [Текст]. – Б., 2013, 53-б.]. Ч.Айтматовдун 80-жылдарда жарык көргөн “Кылым карытар бир күн” романындагы түрдүү сюжеттик мотивдерди бир чыгармага сиңирип, көтөрүлүп жаткан идеянын ар тараптуу ачып берүү аракети жазуучунун “Чоор жана жер” повестинде эле башталып, ал кийинчерээк аталган романда ийкемдүү ишке ашырылгандыгы маалым. Мындан улам айта турган нерсе, материалы боюнча түрдүү булакка жаткан мотивдерди бир жанрга сыйлыгыштырып, аны ийгиликтүү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн Ч.Айтматовго роман жанры мүмкүнчүлүк бергендигин танууга болбойт. Ошентип, “Гүлсарат” - “Чоор жана жер”- “Кылым карытар бир күн” чыгармалары бири-бирине адабий булак болуп уланып, толуктап отурушундагы жазуучунун чыгармачылык процессинен ар тараптуу изденүүсүнүн масштабын байкоого болот. Залкар жазуучунун калеминен жаралган жарык көргөн жана жарык көрө элек бүтүп, бүтпөгөн чыгармалары, түрдүү материалдагы колжазмалары кыргыз адабий булактаануу илими үчүн өтө баалуу архивдик материалдардан экендигин белгилеп коюуга тийишпиз.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун повесть жана роман жанрындагы чыгармачылык жолу аркылуу кыргыз адабий булактаануусунун мифтик-уламыштык, адабий-фольклордук, тарыхый-турмуштук ж.б. булактарына ээ болуу менен келечекте бул материалдардын котормо, салыштырма, булактаануу, археография, текстология, адабияттаануу ж.б.

илимий багыттардын адабий булактаануучулук маселелери келечек изилдөөлөргө кеңири жол ачары шексиз.

4.3. Билингвалык адабий чыгармачылыктын кыргыз адабиятында калыптанып өнүгүшү.

Дүйнөлүк адабияттын көп кылымдык чыгармачылык тажрыйбаларынан көрүнгөндөй, улуу адабий салттарды жараткан элдердин көпчүлүгүндө эки жана андан көп тилдерде чыгарма жазган акын-жазуучулары болгондугу белгилүү. Бирок, кыргыздардагы кош тилдүү адабий чыгармачылыктын башаты жазма адабият пайда болгонго чейин эле түптөлүп, анын биротоло калыптанган этабы катары айрыкча акындар поэзиясын айтсак болот.

Кош тилдүү адабияттын дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын ичинен түрк тилдүү элдердин адабиятына кайрылганыбызда, Борбор Азия алкагында бири-биринен ажырагыс нукура поэзияны фарс жана түрк тилдеринде бирдей бирдей жазышкан Рудаки, Фирдоуси, Омор Хаям, Саади, Хафиз, Руми, Баласагын, Новоинин X-XV к.к. аралыгында жарык көргөн көөнөрбөс чыгармалары мунун айныксыз далили болуп берет. Бул маселе Орто кылымдын классик акындарынын билингвалык чыгармачылыгынан эле кабар бербестен, жалпы эле адамзатынын адабий ишмердүүлүгүнүн бөтөнчө орунда турган, көбүнесе сейрек кездешүүчү кайталангыс көркөм дүйнөсү тууралуу кеп козгоого татыйт. Чыгыш элдеринин адабияты тууралуу сөз болгондо, анын оозеки поэзиясында да, жазма поэзиясында да билингвалык мүнөздөгү чыгармалар кеңири кездешип, аларды жараткан акындар кош тилдүү акындардан эле эмес, кезегинде алар эларалык адабий байланыштардын пайда болушуна жана калыптанышына шарт түзүшкөн.

Жалпы эле билингвизм маселесине кайрылганыбызда, тили, адабияты жакын элдердин ортосундагы чыгармачылык менен, тили бөтөн элдин тилинде чыгарма жаратуу, бири-биринен болгон бөтөнчөлүү чыгармачылык жагдайларды алып жүрөрүн четке кагууга болбойт. Бул жерден дагы бир кошумчалап кое турган нерсе, прозалык, драмалык чыгармачылыктан айырмаланып, поэзия жанрындагы чыгармаларды калемгерлер дээрлик өз эне тилинде жаратышат. Мындай мүмкүнчүлүккө ээ болуу өтө кыйын. К.Тыныстанов өзүнүн алгачкы ырларын казак тилинде жазууга жетишүүсүнө эки тилдин тектештигине шартталган көркөм чыгармачылык жалпылыктар бар экендигин күбөлөйт. Мындайча айтканда, нукура ички сезимге негизделген лирикалык чыгармачылыктагы билингвизмдүүлүк ал тилдердин тектештүүлүгүн эле белгилебестен, ошону менен бирге алардын чыгармачылык башаттарынын жалпылыктарын жана окшоштуктарын да белгилейт. Жалпылап айтканда, эки тилде бирдей чыгармачылык өтөө кыргыз жазма поэзиясынын профессионалдык нукка түшүүсүнө чоң өбөлгө болгон эле.

Бул тууралуу Ч.Айтматов: «Опыт другого языка с большим «литературным стажем» и стоящей за ним культуры постоянно присутствует и помогает исподволь, самопроизвольно, как бы невидимо раздвигать рамки видения» [11, Айтматов Ч. Проблема двуязычия // Азия и Африка [Текст]. - 1989. № 2, 33-б.] – деп жазгандай, кыргыз жана орус тилдүү чыгармачылык

аркылуу кыргыз жазма адабиятынын кийинки этабын белгилеп, кезегинде анын дүйнөлүк адабий процеске аралашуусун шарттаган болчу. Дүйнөлүк адабияттын өнүгүшү ар элден чыккан көрүнүктүү адабият өкүлдөрүнүн чыгармачылык салымы жана алардын өз замандаштары менен болгон алакалары аркылуу алдыга жылып, өнүгүп-өсүп келгендигине көп кылымдык адабий-көркөм тажрыйбалар мисал болуп берет.

Планетардык деңгээлдеги жазуучулардын алдыңкы сабында турган кыргыз элинин классик жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын, дүйнөлүк адабияттын контекстинде болобу, тектеш-боордош элдердин адабиятынын контекстинде болобу, анын көп кырдуу жана терең философиялуу мегамагистралдык чыгармачылыгына карата ар тараптуу ой жүгүртүүнүн объектиси өтө масштабдуу экендигин эч танууга болбойт.

Өзүбүз сөз кылып жаткан Ч.Айтматовдун билингвалык чыгармачылыкка келишиндеги маселеге келгенде: «Жазуучу өзүнүн адабий ишмердигин адегенде эле орус тилинде баштаганы белгилүү («Газетчик Дзюй», «Ашим» аңгемелери). Кийинчерээк «Делбирим» («Топлек мой в красной косынке») повестин да автор орус тилинде жазат. Мына ушундай жетишерлик адабий тажрыйбаларга карабастан, Ч.Айтматов өзүнүн орус тилине өтүү мезгилин «Гүлсарат» (1966-ж.) повести менен түздөн-түз байланыштырат» [30, Асаналиев Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). Биринчи бөлүм [Текст]. – Б., 1995 - 155 б., 55-б.] – деп, К.Асаналиев белгилегендей, Ч.Айтматов өзүнүн чыгармачылыгындагы адабий-билингвизмге «Гүлсарат» повестин жазгандан соң жетишкендигин белгилейт. Албетте кезегинде жазуучунун билингвалык чыгармачылыкка өтүүсүн шарттаган жагдайларга карата: «Мына ушул «Гүлсарат» повестинен улам жаралган кыргыз адабиятындагы кырдаалга байланыштуу эмне үчүн орус тилине өтүүгө туура келди деген суроого Ч.Айтматов ар дайым жана туруктуу түрдө, ал турмак акыркы убакка чейин, бир гана мааниде жооп берип келди. Жазуучунун берген жоопторунда көбүнчө көркөм чыгарманы түшүнүүдө жана интерпретациялоодо жергиликтүү адабий сындын профессионалдык жана компотенттик жетиле электигине басым коюлду» [30, Асаналиев Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). Биринчи бөлүм [Текст]. – Б., 1995 - 155 б., 55-б.] – деп, К.Асаналиев эң туура баамдагандай, орус адабий тилинде жазылган «Гүлсарат» повестине карата адабий-билингвалык билими бар жазуучулардын жана окумуштуулардын болушун шарттап турган жагдайлар бар болчу. Кыргыз-орус адабий-билингвалык чыгармачылык байланышын түзүүдө Ч.Айтматов өзүнүн алгачкы эле повесттери «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери аркылуу жетишкен болчу.

Кыргыз адабияттаануусундагы билингвалык чыгармачылыкты изилдеген алгачкы окумуштуулардын бири К.Асаналиевдин пикирлерине, эмгектерине кайрылып отурганыбыз бекеринен эмес. Анткени, белгилүү адабият окумуштуусу кыргыз адабияттаануусундагы билингвист-адабиятчылардын

алгачкы саптарында тургандыгы, кезегинде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдөгү анын орду өзгөчө экендигин белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Дегеле билингвизм маселесинин изилдене башташы ХХ кылымдын 60-жылдарына туура келип, өзүнүн билингвалык чыгармачылыгы менен адабиятка кирип келген Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармачылык мезгилине туура келет. Ч.Айтматовдун билингвалык адабиятка келиши менен анын чыгармаларынын башка тилдерге которулуу процесси да башталгандыгын белгилеп кетүү абзел.

«Качественные изменения, исподволь происходившие в киргизской литературе, к концу 50-х годов позволили ей уверенно заявить о себе не только на всесоюзной, но и на мировой арене. Наиболее значительным и ярким выражением этих перемен явились, несомненно, создание Ч.Айтматовым повести «Джамиля» и публикация ее Луи Арагоном в Париже в апреле 1959 года» [168, Строилов Л.Ф. Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988. - 128 с., 6-б.] – деп, белгилүү айтматовтаануучу Л.Ф.Строилов жазгандай, дал ушул билингвалык адабий алакалары кылымдар бою калыптанып келген орус-француз адабий чыгармачылык жана илимий байланыштары орус тилинде жарык көргөн Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестине кеңири жол ачып берген болчу. Анткени, өз кезегинде Луи Арагондун француз-орус тилдериндеги билингвалык билими келип, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин француз тилине которулушу ишке ашкан.

Кыргыз жазуучусунун билингвалык чыгармачылыгынын аркасында кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк адабияттаануудагы изилденүү багыты кеңири кулач жайып, таланттуу кыргыз жазуучусунун улам кийинки чыгармасынын башка тилдерге которулушуна өбөлгө болгон эле.

Мына ушундай эларалык чыгармачылык тажрыйба алмашууда Ч.Айтматов өзүнүн боордош казак элинин чыгармачыл өкүлдөрү менен жакындан мамиледе болуп, казак элинин көрүнүктүү драматургу К.Мухамеджанов менен биргелешип, «Фудзямадагы кадыр түн» драмасын жазып, дагы эле адамдык ариетти, чыныгы адам ысымын алып жүрүүнүн идеясын - Фудзямадагы тазалыктын бийиктигине көтөрүп чыккан болчу.

Жазуучунун «Касандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» жана казак акыны М.Шаханов менен бирдикте жазылган «Аскада калган аңчынын ыйы» аттуу диолог - китебинде соңку романдары, ар түрдүү форматтагы диалогдору планетардык алкактан чыгып, адам жашоосунун эң негизги маңызы аркылуу адамга чексиз ишенич артуусу - Ч.Айтматовдун руханий философиясынын, маданиятынын жеңиши катары ааламдык кендиктен туруп угулат.

Тыянак.

- Кош жана көп тилдүү чыгармачылыктын башаты фольклордук адабиятта калыптангандыгы;

- Орток түрк адабиятындагы кош тилдүү чыгармачылыктын өзгөчө орунда экендиги;

- акындар поэзиясындагы кош тилдүү чыгармачылыктын орун алгандыгы;

- кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы процессиндеги кош тилдүү чыгармачылыктын болгондугу;

- кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын байланыштарын өнүктүрүүдөгү кош тилдүү чыгармачылыктын болгондугу.

Кыргыз адабияттаануусундагы фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарынын калыптанышы көп кырдуу жана ар тараптуу түрдө болуп келгендиги белгилүү. Кыргыз эли өзүнүн узак адабий чыгармачылыгынын тарыхында жалпы адамзатына дүйнөдө теңдеши жок адабий мурастарды жаратып келгендиги менен өзгөчөлүү.

Жыйынтыктап айтканда, иштин жалпы мазмунунан келип, кыргыз адабияттаануусунун ыртаануу, котормотаануу, тексттаануу жана башка тармактары тууралуу сөз кылган жокпуз. Анткени, диссертациялык изилдөөнүн темасы «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселелерин толук камтуу мүмкүн болбоду.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн үстүндө иштеп жатып, кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын жана илимтаануучулук процессинин толуккандуу түрдө жазылып чыгышы үчүн бири-экинчисин толуктап турган кыргыз фольклортаануусунун, эпостаануусунун, колжазма адабияттаануусунун, акынтаануусунун жана адабияттаануусунун бардык маселелерин камтыган, кезегинде алардын кыргыз улуттук адабиятынын жалпы тарыхында ээлеген ордун илимий-теориялык негизде ачып бере турган фундаменталдык эмгектердин жазылышы зарыл экендигине көзүбүз жетти. Ошол эле учурда, өзүбүз ишибиздин объектисинде карап жаткан кыргыз адабияттаануусунун тарыхы жана анын кошумча предметтерине кирген адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, адабий тексттаануу, котормотаануу жана башка кошумча предметтери боюнча изилдөө иштерин жолго коюуга болот. Бул багыттагы илимий иштерди алып барууда кыргыз элибиздин ата-бабадан мурас калган фольклордук жана акын-жазуучуларыбыздын архивдик колжазма материалдары, кыргыз жана башка тилдерде жарык көргөн көп сандаган көркөм жана илимий эмгектердин үстүндө бир катар изилдөөлөрдү улантуу зарылчылыгы бар. «Кийинки муундун ийгилиги – мурункулардын эмгегинин натыйжасы» - деп, Ф.Энгельс жазгандай, совет доорунда калыптанып жана өнүгүү тенденциясына ээ болгон кыргыз фольклортаануучулардын, акынтаануучулардын жана адабияттаануучулардын эмгектерине арналган илимий-теориялык эмгектердин жазылышына убакыт келип жетти. Бул иштерди жүзөгө ашыруу бир адамдын эмес, бир муундун да мүмкүнчүлүгү жетпеши мүмкүн, анткени, элдин генийинен жаралган улуу чыгармалар ар бир кийинки доор менен үндөшүп, түбөлүктүү идеялардын, ойтолгоолордун жаралышына түрткү болоруна шек жок.

Илимий изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй жыйынтыктардан алынды:

1. Тандалып алынган материалдарды бир системага салуу менен аларды ырааттуу түрдө анализдөө көрсөткөндөй, кыргыз элинин улуттук адабияттаануусу элдик үрп-адаттар, каада-салттар жана маданий салттар менен оозеки чыгармачылыктын көркөм алакалары аркылуу фольклордук адабияттын пайда болуп калыптанышы жана өнүгүшү ишке ашкан десек болот. Кыргыз элинин оозеки адабиятынын колжазма, андан профессионалдык жазма адабиятына өтүүдөгү чыгармачылык процесси улуттук адабиятыбыздын эволюциясын камсыз кылган көркөм чыгармачылык фактор болуп эсептелет. Бул биринчи кезекте элдик адабиятыбыздын коомдук-руханий турмушундагы ээлеген орду жана ролунун маанилүүлүгү менен коштолгон болчу. Элибиздин коомдук-маданий турмушун калыптандырууда жана өнүктүрүүгө багытталган элдик адабиятыбыз мезгилдин жүрүшү менен бирге формалык жана мазмундук жактан улам жаңыланып келгендиги белгилүү.

2. Кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын негизинде диссертациялык иштин теориялык базасы курулуп, улуттук адабиятыбыздын генезиси аныкталып, элдик фольклордо түптөлгөн адабий чыгармачылыктын элдик салттары жазма адабий салттарыбызда да өз ордуна ээ экендиги белгиленди.

Дүйнө калктары сыяктуу эле кыргыз элинин коомдук-маданий жашоосундагы оозеки жана жазма адабиятыбыздын орду өзгөчө экендиги белгиленип, элибиздин улут катары калыптанышындагы, эл аралык адабий алакаларды, байланыштарды түзүүдөгү орду илимий-теориялык принциптердин негизинде аныкталып берилди.

3. Диссертацияда кыргыз адабияттаануусунун ар кыл маселелерин изилдөөнүн илимий-методологиялык базасына таянылып иш алып барылды. Маселен, кыргыз адабияттаануусунун адабий жана илимий нормаларынын калыптанышы жана турукташы улам кийинки адабияттаануучулары аркылуу толукталып отурушуна байланыштуу болот. Көп жылдык изилдөөлөрдүн натыйжасында, «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» аттуу диссертациялык изилдөөнүн алкагындагы бир катар жыйынтыктар чыгарылды.

Кыргыз элинин оозеки жана Орто кылымдагы колжазма жана акындар чыгармачылыгын изилдөөгө арналган илимий-методологиялык, тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык багыттагы макалалар, монографиялар, жана башка масмундагы китептерге илимий анализ берилди. Албетте, диссертациялык изилдөөнүн объектисине алынган ар бир маселеге карата айтылган пикирлердин, алынган жыйынтыктардын өзөгүндө, негизинен мекендеш жана чет элдик көрүнүктүү окумуштуулардын алдыңкы илимий эмгектери турат. Бул жерден айтып кете турган нерсе, диссертациялык иштин алдына койгон негизги максаты жана милдети катары, кыргыз адабияттаануусунун өнүгүүсүн жана кыйгап өтүүгө мүмкүн болбогон этаптары тандалып алынып, кезегинде андан туура жыйынтыктарды чыгаруу аракети жасалды.

Жыйынтыктап айтканда, адабияттын жаңы доорун белгилей баштаган XIX-XX кылымдардагы кыргыз фольклорунун, адабиятынын чет элдик

илимпоздор тарабынан изилдене башташы, кыргыз адабияттаануусунун жаңылануусуна алып келип, бул кылымдарда адабий чыгармачылыктын жаңыча кыйырларын ачып берүүгө жетишкен жылдар болду. Ал эми ХХI кылым болсо ошол салттарды улантуу менен кыргыз адабияттаануусунун жалпы тарыхын илимий-теориялык жактан изилдөөнүн жаңыча мүмкүнчүлүктөрүнө кеңири жол ачты.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

- 1. Садыров М.Т.** Кыргыз адабият таануусунун илим катары пайда болушу жана калыптанышы [Текст] / М.Т.Садыров // Китепте: Кыргыз адабият таануу илими жана сыны – Б., 2005, 5-9-беттер.
- 2. Садыров М.Т.** Кыргыз романынын жанрдык контексти [Текст] / М.Т.Садыров // Вестник ИГУ, №16. – Каракол, 2006, 189-191-беттер
- 3. Садыров М.Т.** 20-жылдардагы кыргыз адабият таануусунун айрым маселелери [Текст] / М.Т.Садыров // Вестник ИГУ, №17. – Каракол, 2006, 159-162-беттер.
- 4. Садыров М.Т.** Эне тилди руханий кенчке айланткан ойчулдар жана даанышман акелер Вестник ИГУ, №20. – Каракол, 2008. 227-233-беттер.
- 5. Садыров М.Т.** Кыргыз-казак билингвалык поэзиясы жана анын калыптанышындагы К.Тыныстановдун орду [Текст] / М.Т.Садыров // К.Тыныстанов ат. ЫМУ. Кыргыз тили жана адабияты. № 11 – Каракол, 2011, 144-147-беттер.
- 6. Садыров М.Т.** Сөз өнөрүнүн пайда болуу булактары жана адабий чыгармачылыктын калыптанышы [Текст] / М.Т.Садыров // Ж.Баласагын ат. КУУнун жарчысы, 3 чыгарылышы. - 2011, 225-228-беттер.
- 7. Садыров М.Т.** Кыргыз адабият таануусунун пайда болуу булактары [Текст] / М.Т.Садыров // К.Тыныстанов ат. ЫМУнун Жарчысы, 34. – Каракол, 2013, 194-197-беттер.
- 8. Садыров М.Т.** Адабият таануунун илимий факторлору [Текст] / М.Т.Садыров // К.Тыныстанов ат. ЫМУнун Жарчысы, 34. – Каракол, 2013, 198-201-беттер.
- 9. Садыров М.Т.** Кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери [Текст] / М.Т.Садыров // Ж.Баласагын ат. КУУнун Жарчысы/Ат.чыгарылыш. – Б., 2013, 228-230-беттер.
- 10. Садыров М.Т.** Ч.Айтматов – эгиз элдин улуу жазуучусу [Текст] / М.Т.Садыров // ТМУнун жарчысы. Талас, 2014, 57-60-беттер.
- 11. Садыров М.Т.** С.Каралаев фольклордук жана адабий эпиканы байланыштырган манасчы [Текст] / М.Т.Садыров // КР УИАнын Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б., 2014, 55-64-беттер.

- 12. Садыров М.Т.** Кыргыз адабият таануусунун пайда болуу баскычтары [Текст] /М.Т.Садыров //Адабият таануу ж/а фол.маселелери:Ил.жыйнак. 2-чыг.Б.:Универ, 2015, 266-279-беттер.
- 13. Садыров М.Т.** «Манас»үчилтигинин эпикалык салттарын улантуудагы Жусуп Мамайдын орду [Текст] /М.Т.Садыров //Тарых жана мурас түрмөгү. – Б., 2014, 228-231-беттер.
- 14.Садыров М.Т.**Манасчылык өнөр учурдагы багытыжана Айтбайуулу Мүкөбай манасчы [Текст] /М.Т.Садыров //Ж.Баласагын ат. КУУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. - Б.,2016, 75-80-беттер.
- 15. Садыров М.Т.** «Манас» жана Айтматов эпосунун жанрдык маселелери [Текст] /М.Т.Садыров //Айтматов окуу – 2016. - Эл аралык ил. конф. матер.-Б., 2016, 106-112-беттер.
- 16. Садыров М.Т.** Акад.А.Акматалиевдин кыргыз адабияттаануусундагы орду [Текст] /М.Т.Садыров// Тил,адабият жана искусство маселелери.-Б.,2016, 219-222-беттер.
- 17.Садыров М.Т.** Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери [Текст] /М.Т.Садыров //Ысык-Көл фор. “Айтматов окуулары-2018”,2018, 293-298-беттер.
- 18.Садыров М.Т.** Фольклор менен адабияттын Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы байланыштары [Текст] /М.Т.Садыров // Эл аралык илимий-тажрый жыйындын матер. – Б., 2019, 288-294-беттер.
- 19.Садыров М.Т.** Байыркы фолькл. чыгармачылык кыргыз адабияттаануусунун башаты [Текст] /М.Т.Садыров //Ак.науч. исслед.в сов.мире/Жур Переяслав, 2019. Вып.11(55) Ч. 7. 78-84-стр.
- 20. Садыров М.Т.** Cengiz Aytmatov eserlerinde folklore ve edebiyat ilişkisi Bозkirin uyanışı [Текст] /М.Т.Садыров // Cengiz Aiytmatov (Birinci kitap) / - Omer Erdogan, 2019, 272-281-беттер.
- 21. Садыров М.Т.** Төкмө акындар поэзиясы адабий чыгармачылыктын калыптанышынын синкреттүү этабы [Текст] /М.Т.Садыров //Актуал.науч.исслед.в сов.мире/Жур.Переяслав, 2020, Вып.3(59) Част 6. 81-90-стр.
- 22.Садыров М.Т.** Элдик мифтердин жана фольклордун чыгармачылык алакалары [Текст] /М.Т.Садыров// Актуал.науч.исслед.в сов.мире/Жур.Переяслав, 2021, Вып.7(59) Част 6, 272-281-стр.
- 23.Садыров М.Т.** Орто кылым колжазма адабиятынын кыргыз адабияттаануусундагы орду [Текст] /М.Т.Садыров// Кыргыз Республикасынын улуттук илим. академ. Кабарлары.– Б.: Илим, 2021, №3. ISSN 0002 – 3221 102-109-беттер.
- 24. Садыров М.Т.** Кыргыз профессионалдык сынынын калыптанышы [Текст] /М.Т.Садыров// Кыргыз Республикасынын улуттук илим. академ. Кабарлары. – Б.: Илим, 2021, №4. 77 - 84-беттер.
- 25.Садыров М.Т.** Кыргыз адабий байланыштарынын калыптанышы калыптанышы [Текст] /М.Т.Садыров// Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары, №3 (55). – Б., 2021, 16-23-беттер.

- 26. Садыров М.Т.** Адабий чыгармачылык менен адабий илимдин байланышынын калыптанышы [Текст] /М.Т.Садыров//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2022, №1 (Январь). – Б., 2022, 250-254-беттер.
- 27. Садыров М.Т., Ыйсаева Н.Т.** Формирование кыргызского академического литературоведения [Текст] /М.Т.Садыров, Н.Т.Ыйсаева // Вестник МУК №1 (45), 2022, 86-93-стр.
- 28. Садыров М.Т., Ыйсаева Н.Т.** Место поэмы Ж. Баласагуни «Благодатное знание» и «Словарь тюркских наречий» М. Кашгари в общетюркской рукописной литературе [Текст] /М.Т.Садыров, Н.Т.Ыйсаева // Вестник МУК №1 (45), 2022. 94-103-стр.
- 29. Садыров М.Т.** Фольклорно-рукописные истоки становления кыргызского литературоведения [Текст] /М.Т.Садыров// Международный журнал гуманитарных и естественных наук № 12-4 (87) 2023, 110-118-стр.
- 30. Садыров М.Т.** Фольклорные истоки становления кыргызского литературоведения [Текст] /М.Т.Садыров// Международный журнал гуманитарных и естественных наук № 12-4 (87) 2023, 118-122-стр.
- 31. Садыров М.Т.** Формирование творческих связей фольклора и письменной литературы (статья 1) [Текст] /М.Т.Садыров// Международный журнал гуманитарных и естественных наук № 2-2 (89) 2024, 246-252-стр.
- 32. Садыров М.Т.** Творческие и научные тенденции фольклорных и литературных связей (статья 2) [Текст] /М.Т.Садыров// Международный журнал гуманитарных и естественных наук № 2-2 (89) 2024, 253-258-стр.

Садыров Муратбек Тентиевичтин «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адабияттаануу, сөз өнөрү, руникалык колжазма адабияты, манускриптик адабият, акындар чыгармачылыгы, профессионалдык жазма адабият, адабият тарыхы, адабият теориясы, адабият сыны, адабий байланыштар, адабий булактаануу, билингвалык чыгармачылык, салыштырма адабияттаануу.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук, орток түрк колжазма жана манускриптик адабияты, акындар чыгармачылыгы жана профессионалдык жазма адабияты.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз оозеки, колжазма, акындар чыгармачылыгы жана жазма адабияты.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабияттаануусунун оозеки, колжазма жана акындар чыгармачылыгындагы башаттарын аныктоо менен ХХ кылымдагы кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын адабият тарыхы, адабият теориясы, адабият сыны жана анын кошумча предметтерин анализдөө менен адабияттаануунун илимий-методологиясын негиздөө.

Изилдөөнүн усулдары: Диссертацияда улуттук адабияттын бирдиктүү тарыхый эволюциясын ачып берүү максаты көздөлдү. Илимий изилдөөнүн теориялык маселелерин чечип берүүдө тарыхый-салыштырма методунун поэтика, герменевтика сыяктуу парадигмаларынын колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жаңычылдыгы: Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушунан тартып анын оозеки, колжазма жана профессионалдык жазма адабиятынын тарыхый эволюциялуу өнүгүшү ырааттуу каралып чыкты.

Колдонуу боюнча сунуштар: диссертациянын материалдарын кыргыз адабияттаануусу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, ЖОЖдордо жана жалпы билим берүү мекемелеринин окутуу процессине колдонуу сунуш кылынат.

Колдонуу чөйрөсү: илимий изилдөөлөр алкагы, ЖОЖдордо жана жалпы билим берүү мекемелеринде практика жүзүндө көмөк берет.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Садырова Муратбека Тентиевича на тему «Возникновение и развитие науки кыргызского литературоведения» 10.01.01 - написана на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности кыргызская литература.

Ключевые слова: литературоведение, словесное искусство, руническая рукописная литература, рукописная литература, творчество поэтов, профессиональная письменная литература, история литературы, теория литературы, литературная критика, литературные связи, литературное источниковедение, двуязычное творчество, сравнительное литературоведение.

Объект исследования: фольклор, общетюркская рукописная и манускриптическая литература, творчество поэтов, профессиональная письменная литература.

Предмет исследования: Kyrgyz oral, handwritten, poetic and written literature.

Цель исследования: Создать научную методологию литературоведения путем выявления истоков кыргызского литературоведения в устных, рукописных и поэтических произведениях, а также путем анализа истории литературы, теории литературы, литературной критики и дополнительных дисциплин кыргызской профессиональной письменной литературы XX века.

Методы исследования: Целью диссертации является выявление единой исторической эволюции национальной литературы. При решении теоретических задач научного исследования использовались поэтические, герменевтические парадигмы историко-сравнительного метода.

Новизна результатов исследования: Последовательно исследовано историческое эволюционное развитие кыргызского литературоведения с момента возникновения устной, рукописной и профессиональной письменной литературы.

Рекомендации к использованию: Материалы диссертации рекомендуется использовать при проведении научных исследований по

кыргызской литературе, в учебном процессе в вузах и общеобразовательных учреждениях.

Область применения: Оказывает практическую помощь в рамках научных исследований, вузов и общеобразовательных учреждений.

SUMMARY

Dissertation by Sadyrov Muratbek Tentievich on the topic "The emergence and development of the science of Kyrgyz literary criticism" 10.01.01 - written for the degree of Doctor of Philological Sciences in the specialty of Kyrgyz literature.

Key words: literary criticism, verbal art, runic handwritten literature, handwritten literature, poets' work, professional written literature, history of literature, theory of literature, literary criticism, literary connections, literary source studies, bilingual creativity, comparative literary criticism.

Object of research: folklore, common Turkic handwritten and manuscript literature, works of poets, professional written literature.

Subject of research: Kyrgyz oral, handwritten, poetic and written literature.

The aim of the study: To create a scientific methodology of literary criticism by identifying the origins of Kyrgyz literary criticism in oral, handwritten and poetic works, as well as by analyzing the history of literature, literary theory, literary criticism and additional disciplines of Kyrgyz professional written literature of the 20th century.

Research methods: The aim of the dissertation is to identify a single historical evolution of national literature. In solving the theoretical problems of scientific research, poetic, hermeneutic paradigms of the historical-comparative method were used.

Novelty of the research results: The historical evolutionary development of Kyrgyz literary criticism from the moment of the emergence of oral, handwritten and professional written literature has been consistently studied.

Recommendations for use: The dissertation materials are recommended for use in conducting scientific research on Kyrgyz literature, in the educational process in universities and general education institutions.

Scope: Provides practical assistance within the framework of scientific research, universities and general education institutions.